

Granasztói Péter

Paprika Jancsiból Nick Carter

Budapesti tömegszórakozás az 1860-as évektől a 20. század elejéig

A magyarországi társadalomtörténeti kutatások idővonalához képest meglepően korán, óriási forrásismeretre támaszkodva, imponáló fogalomhasználattal és módszertannal indult meg a nagyvárosi kultúra, és azon belül is az elittel szemben meghatározott tömegkultúra elemzése és értelmezése, amit Vörös Károlynak köszönhetünk. Ő több tanulmányában is foglalkozott a budapesti tömegkultúra jellemzőivel, de sajnos csak sporadikusan, egy-egy résztema alaposabb feldolgozásával.¹ Ugyanakkor a tömegkultúra társadalmi háttéréről, szakaszairól és működéséről tett megállapításai – annak ellenére, hogy számos vonatkozásukban kritikával olvasandók – továbbra is inspirálóak arra nézve, hogy a tömegkultúra jelenségeinek elemzésével a nagyvárosi kultúra átalakulását mikroszinten is letagassuk. Írásaiban Vörös annak kereteit vázolta fel, hogy milyen fogalmak, társadalmi meghatározottságok, kulturális jelenségek és tartalmak mentén lehetne vizsgálni a budapesti tömegkultúrát.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy feltárjam a leginkább a tömegkultúrához sorolható jelenségek – a városligeti vurstlikhoz hasonlító, nagyvárosi tömegeket megszólító szórakozási, szabadidő-eltöltési szokások – tartalmi változásait a város egyesítés korától a 20. század elejéig. A kutatás egyik kulcskérdése a „tömeg”, azaz a közönség azonosítása mennyiségi, illetve társadalmi összetétel szempontjából. Vörös Károly meghatározása szerint – szemben az elitkultúra értelmiségi, jómódú, művelt, polgári használóival – „a sajátosan budapesti, nagyvárosi, a kulturális tömegjelenségeket felhasználó, azokból spontánul létrejött kultúra bázisát felvevőként és alkalmazóként elsősorban a lakosság legszélesebb tömegei alkotják: a kispolgárság és a munkásosztály.”²

De kik is ők valójában, a kortárs tapasztalat milyen társadalmi csoportokat azonosít egy-egy sajátos szórakozási szokás leírásakor? Az alábbiakban az egyik célom az, hogy minél pontosabban beazonosítsam a tömegkultúrában érintett foglalkozásokat, korosztályokat, társadalmi csoportokat. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat, mivel róluk elvétve állnak a rendelkezésünkre részletes leírások és statisztikák, így a következtetéseket csak véletlenszerű és közvetett adatok, információk alapján lehet levonni. Annak ellenére, hogy Vörös szerint nincs éles határ a városi tömegek és a polgári középrétegek szórakozási szokásai között, koncepciójában – különösen tartalmi szempontból – mégis elég mereven

¹ Vörös 1974, 1978a, 1978b.

² Vörös 1974: 98.

különül el a városi kultúra két meghatározó változata: a népi, falusias, valamint a nagyvárosi, kozmopolita kultúra.³

Vörös Károly számára a falusi, vidéki környezetből származó népesség városi elidegenedése, valamint ebből fakadóan az élmények, a kikapcsolódás keresése az egyik fő oka a tömegkulturális cikkek iránti érdeklődésnek. Emellett a nagyváros merőben új viszonyai új, az urbánus közeghez illeszkedő műfajokat követeltek meg, és ez idővel a kultúra kozmopolitizálásához vezetett – tartalmi és formai értelemben egyaránt.⁴

Kutatásom másik fontos célja annak vizsgálata, hogy milyen mértékben ragadható meg a nagyvárosi tömegkultúra változása – például a nagyvárosi és nemzetközi tematikák és műfajok megjelenése – a szórakozási szokások tartalmi és formai jellemzőin keresztül. A tömegkultúra kialakulását Vörös Károly három, egymástól élesen el nem választható időszak mentén határozta meg.⁵ Az első időszak a városesegysítés korától az 1890-es évekig tartott, amikor

„[...] a régebbi német kispolgárság és a kispolgárság erősen bécsies hatás alatt álló városi polgári típusú kultúrája továbbra is együtt él egyrészt a bevándorló magyar kispolgárság és munkásság magyar, a XIX. század elejétől alakuló, már ugyancsak nem annyira paraszti, mint inkább falusi kispolgári típusú (tehát már nem népi, hanem inkább népies) kultúrájával.”⁶

A második szakasz az 1890-es évektől az I. világháborúig tartott, s ez volt a keveredés és az átmenet időszaka:

„A két fő típus: a városias és a falusias típus különállása azért még továbbra is megfigyelhető, bár a városias típus különböző változatai ekkorra már nagyjából egybeolvadtak. A különbségek természetét egyes, a típusokra jellemző műfajokon többé-kevésbé tisztán lehet érzékelni: a falusias típusra a (kétségtelenül modernizálódó) kalendárium, a (népzenétől már szinte teljesen elszakadt) magyaros műdal, a cigányzene és a hanyatló népszínmű, – a városias típusra a nagyvárosi és egyre inkább nemzetközivé váló témájú érzelmes-izgalmas ponyvaregény, a kuplé, az operett igénylése lesz a jellemző.”⁷

A harmadik szakaszban pedig a nagyvárosi tömegkultúra már minden sajátosságával együtt végleges formát öltött és dominánssá vált a két világháború között.

Kutatásomban azt vizsgálom, hogy ezek a makroszinten megfogalmazott, erősen általánosított szakaszok egy-egy esettanulmány segítségével igazolható-e mikroszinten is. Az 1960–1970-es évekhez képest az elmúlt két évtizedben

³ Részletesebben és kritikával: Gyáni 1999.

⁴ Vörös 1974: 100–106.

⁵ Vörös 1974: 101–103.

⁶ Vörös 1974: 101.

⁷ Vörös 1974: 101.

jelentős számú elemzés és értelmezés született a budapesti tömegkultúra tereiről, intézményeiről és ezek történeti kontextusáról – miközben e munkák kevésbé foglalkoznak magának a kultúra tartalmának, illetve közönségének a vizsgálatával. Ugyanakkor ezek az újabb vizsgálatok alapvetően könnyítik meg kutatási céljaink megvalósítását.⁸

Gyáni Gábor már 1999-ben kritikai olvasatát adta Vörös Károly megközelítésének, mégpedig sokféle új, elsősorban saját maga által végzett kutatásra támaszkodva. Különösen a színházak és közönségük, a pesti nyelv, a bulvársajtó vagy a vizuális kultúra – így például a mozi – szerepeltek az általa felsorolt példák között. Munkája rávilágított arra, hogy a közönség vonatkozásban sem beszélhetünk az elit- és tömeg-, illetve a falusi és nagyvárosi kultúra egymástól élesen elválasztható dichotómiájáról.⁹

Elemzésem a főváros egyik ikonikus helyszínére, a Városligetre fókuszál, amely Pest, majd Budapest egyik legfontosabb szabadidő-eltöltési és szórakozási helye volt. Kevés terület található a fővárosban, amelyik ilyen mértékben és ennyire tömören reprezentálta volna mindazon változásokat, amelyek a városregyesítés korától az 1930-as évekig, mindössze hatvan év alatt végbementek. A városligeti szórakozási szokások elemzésének legnagyobb nehézsége, hogy ott a századfordulóra egyre több intézmény és helyszín jelent meg, amelyek közül sok önálló monográfiát is megérdemelne. Az elmúlt évtizedek kutatásainak eredményeként úgy gondolom, hogy különösen a városligeti (tömeg)szórakozások vonatkozásában a korszakhatár nem az I. világháborúnál, hanem már az 1900-as évek végén húzható meg. 1908-ban, az Artézi fürdő építése miatt a Vurstli mutatványosait átköltöztették – modern nagyvároshoz méltó – kőépületekbe, a mutatványosok utcájába. 1911-től kezdte meg működését Budapest új szórakoztató központja, az Angolpark. A városi tömegkultúra egyik legfontosabb jelensége, a mozi is az 1910-es években lépett új szakaszába, amikor már a nagy mozgóképszínházak váltak dominánssá. Az 1910-es évektől kialakuló, forrásokban gazdagon dokumentált modern nagyvárosi tömegkultúra – amelyet Vörös Károly harmadik korszaknak nevez – olyan összetett és részletes vizsgálatot igényel, amely túlmutat egyetlen tanulmány keretein. Ennek részletes elemzését egy későbbi, önálló írásban tervezem bemutatni.

Jelen írás a mutatványosok világának, valamint a Vurstlinak az 1910-es évek előtti működését elemzi. A téma érdekességét az adja, hogy e két, a hagyományos kisvárosi-falusi-kézműves szórakozási formákból eredő időtöltés átalakulása fontos mutatója lehet a közönségük, vagyis a városi tömegek, a különféle társadalmi csoportok igényei változásának. Írásomban elsősorban az új, a nagyvárosi ember fantáziáját izgató, érdeklő tartalmakra, elemekre koncentrálok, a korabeli, a leginkább rendelkezésemre álló sajtóforrások felhasználásával.

⁸ Az elmúlt húsz év témához kapcsolódó alap kutatásai, a teljesség igénye nélkül: Alpár 2001; Ligetfalvi–Majkó 2017; Brunner–Perczel 2021; Füzi 2022; Perczel 2015, 2016, 2023.

⁹ Gyáni 1999.

A tömegkultúra – különösen az 1910-es évek előtti időszak – kutatásának az egyik legnagyobb nehézsége, hogy a tartalmi elemekhez szinte kizárólag a leíró jellegű, főként sajtóban fellelhető forrásokon keresztül lehet eljutni. A digitális tartalmak azonban teljesen új lehetőségeket nyitottak e téren, mivel manapság már a szórakozási szokások szereplőire, helyszíneire és tartalmi jellemzőire szinte korlátlan módon kereshetünk a szabadszavas keresés és a különféle szűrési lehetőségek segítségével. Az 1990-es években, amikor először kezdtem el foglalkozni a témával, a *Budapest Bibliográfiára* (benne például a különböző mutatókra) tekintettem hasonló csodálattal.¹⁰ Az akkori körülmények között az is példátlanul megkönnyítette a kutatást, noha az adatokat még eredeti dokumentumokból vagy mikrofilmekről kellett kiolvasni.

PESTI MULATSÁGOK

1866-ban jelent meg a fejezet címével megegyező sorozat a *Képes Újság*ban, mégpedig azzal a céllal, hogy folyamatosan beszámoljon az olyan pesti szórakozási lehetőségekről, amelyek többet érnek, mint a „csárda, melyben az ember a pénzt is elkölti, esztét is agyon issza”. Az egyes szórakozóhelyekről részletesebb leírások is születtek, hogy az újság vidéki olvasóközönsége is „gyönyörűséget találjon benne”.¹¹ A sorozat azért kiváló forrás témánk szempontjából, mert segítségével képet kaphatunk a pesti népi szórakozóhelyekről, köztük a Városligetről – korábbi nevén a Városerdőről – is, mely a sorozatban 10. mulatságként került bemutatásra.

Az első bemutatott helyszín – mint a „legnemesebb multság Pesten” – a mai Astoria szállóval szemközti területen álló Nemzeti Színház volt. 1864. október 1-jétől kezdve a *Képes Újság* kéthetente *A magyar nép mulatva oktató barátja* alcímmel jelent meg, s e kiadványok célja a nép oktatása, tájékoztatása volt.¹² A Nemzeti Színház bemutatása is a megcélzott közönség szempontjait figyelembe véve készült: a nézőpont, a látószög a karzati 20 krajcáros kakasülő volt, ahonnan a plasztikus leírás szerint „a szeme káprázik úgy ragyog előtte a sok aranyozás, a bársony, selyem, de legjobban a nagy csillár, melynek vagy negyven ágából özönlik elő a gáz, hogy a nagy termet megvilágosítsa”.¹³ Az újság a helyszín leírásán kívül megemlíti a híres színészeket is.

A következő bemutatott multság, amely „hasznosságra ezer mérföldnyire van tőle”, a régi fűvészkerti Lovarda, egy hatalmas deszkabódé volt, ahová akár több ezer ember is befért.¹⁴ Az intézmény 20 krajcárért cirkuszi látványosságokat kínált: a leírásban lovakkal bemutatott mutatványok mellett akrobaták, kötélbán-

¹⁰ Granasztói 1995, 1997.

¹¹ *Képes Újság* 1866. február 1. 282.

¹² *Képes Újság* 1864. október 1. 1.

¹³ *Képes Újság* 1866. február 1. 282.

¹⁴ *Képes Újság* 1866. február 1. 283.

cos és „mulattató pajáczó”, azaz bohóc szerepelnek. A Lovardával közös udvaron, szintén egy bódében, ugyancsak 20 krajcárért lehetett megtekinteni az ún. állatseregletet, vagyis ritka, egzotikus állatokat: majmot, tengeri sast, farkast, krokodilt.¹⁵ A lapszám végül a „Panoráma”-ról is beszámolt, melyet egy léckerítés válsztott el az előző helyszíntől. Itt, a leírás szerint, egy bizonyos Liebich úr német nyelven mutatta be a produkcióját. A „Panoráma” egy sötét helyiségben elhelyezett látványosság volt: körben nagyítóüvegekkel ellátott lyukakon keresztül lehetett vízesést, kutat, hegyet, várost ábrázoló képeket megtekinteni. A beszámoló íróját csalódásként érte a látvány, mivel például „Helvetia országot szebbnek képzelte”, amíg itt nem látta.¹⁶

A következő lapszám 5. beszámolója újra a Nemzeti Színházról szól, mivel a bevezető szerint erről az intézményről a szerzőnek több alkalommal is szándékában állt az újság olvasóit – különösen a pesti mesterembereket és a szegényebb sorsú vidékieket – tájékoztatni. Érdemi információnak tűnik, hogy az úgymond „burkus zsidó” Mayerbeer új operája, az *Afrikai nő* iránt milyen nagy volt az érdeklődés: „[...] a pestiek olyan kíváncsiak rá, hogy már nyolcz előadására mind elkapkodták a jegyeket”.¹⁷ A 6. ismertetett mulatság a 22 éves „Flóra, a Rajna vidéki szép óriáslány” volt, akinek „[k]arja a válla felett 2 lábnyi kerületű, s dereka több 4 láb kerületnél. Magassága 5 és fél láb lehet. Súlya majd 4 mázsa.”¹⁸ Egy lakóház szobájában lehetett megtekinteni és anyanyelvén, németül kérdezni tőle, 15 krajcárért.

A 6. mulatság¹⁹ újfent a Nemzeti Színházhoz kapcsolódik: a szerző Szigeti József *Kísértet* című népszínművét ismerteti részletesen, mert azt „gyönyörködtező”-nek és tanulságosnak tartja. Bizonyára az sem elhanyagolható, hogy a darab főhősei iparosok – csizmadia, molnár, valamint az inasaik.²⁰ A 7. ismertetett mulatság a Pesten működő, „cifra nevű *Karapanuse de resanplanse*” volt, ahová a németül beszélő tulajdonos kikiáltóként csábította be a közönséget. A 30 krajcárba kerülő, panorámaszerű látványosságot a beszámoló azonnal erkölcsstelennek ítélte meg. Az első helyiségben mécsvilágnál, gyenge minőségű rajzokon mutogattak csatajeleneteket, nagyvárosokat és vízeséseket.²¹ Ezután egy elzárt terembe lehetett továbbhaladni, melyre az volt kiírva: *Für Herren*. Itt feltehetően erotikus, esetleg pornográf jeleneteket mutogattak a látogatóknak, de a felháborodott hangvételű leírásból ez nem állapítható meg egyértelműen.

A 8. mulatság ismertetése során a szerző ismételten a Nemzeti Színházban bemutatott színdarabokról adott hírt – ez esetben kettőről, mivel 1866. március 3-án

¹⁵ Az állatsereglet egzotikus állatokat mutogató vándormutatványos. *Képes Újság* 1866. február 1. 283–284.

¹⁶ *Képes Újság* 1866. február 1. 284.

¹⁷ Giacomo Meyerbeer (1791–1864) német zeneszerzőről van szó. *Képes Újság* 1866. február 16. 323.

¹⁸ *Képes Újság* 1866. február 16. 324.

¹⁹ A *Képes Újság* számozása itt elcsúszott, a mulatság jelölésére tévedésből ismét a hatos sorszámot használták fel.

²⁰ *Képes Újság* 1866. március 1. 354–356.

²¹ *Képes Újság* 1866. március 1. 356–357.

és 4-én is megtekintett egy előadást.²² E beszámoló különlegessége, hogy a cikk írója saját magát is a néphez tartozónak érezve fejt ki véleményét arról, hogy mi érdeklí leginkább ezt a közönséget:

„Tudok én gyönyörködni mindenben a mi szép, szívesen megnézem a vígjátékot, fel-lelkesülök a vitézi játékon, elbáncódom a szomorú játék felett, szívesen megnézem még az operát is, ha egy kevés hallani való is van benne, de mégis legszívesebben járok a népszínházba.”²³

Két népszínházi művet nézett meg, a *Két pisztolyt* Szigligeti Edétől és *A vén bakancsos és a huszárt* Szigeti Józseftől. Kétszer is hangot ad felháborodásának amiatt, hogy az egyébként rendkívül népszerű népszínházi művek lekerülnek a Nemzeti Színház műsoráról.²⁴

„A népies jeleneteket mindig szívesen nézi úr és szegény egyaránt, a mi pedig a magyar dalokat illeti, melyek népszínházi műveknél a földolgot adják, azok nélkül mi magyarok el sem tudunk élni. Én tehát azt mondom: vissza kell a népszínházi műveket a nemzeti színházba hozni [...]”²⁵

A *Képes Újság* szerzőjének beszámolóiból egyértelműen kiderül, hogy a népszínházi mű a városi tömegek számára a 19. század második felében az egyik legnépszerűbb szórakozási forma volt. A népszínházi műveket, valamint az operetteket a Nemzeti Színház 1875-től – a Népszínház önálló épületének átadását követően – véglegesen levette a műsoráról.

A 9. beszámoló témája a húsvét és a tavasz. Írásában a szerző szembeállítja a nagyvárosi és a falusi szokásokat, mert szerinte „mulatság most nem Pesten van, [...] hanem a falun, tinálatok”. Különösen a tavaszodó természet hiányát hangsúlyozza a nagyvárosi környezetből – ezt még a „zöldbe” való kimenetel, a városligeti kirándulás sem képes pótolni.²⁶ A 10. mulatság bemutatása egy hónappal később született, és a Városerdő részletes leírását tartalmazza. A szerző a Práterhez és a Tuileriák kertjéhez hasonlítja a Városligetet, ahová vasárnap tömött társaskocsikon és omnibuszokon lehetett kijutni: „Néptömeg itt, néptömeg ott. A városi gyermek ezen a gyepen tanul labdázni, itt lát mezőt életében először ...”²⁷ A szerző elsőként szivart vett, majd limonádét egy bódében, miközben sokan sört iszogattak a vendéglőkben. A beszámoló részletesen ismerteti a mutatványosokat: a csak németül beszélő Paprika Jancsit és a bűvészkedő szemfényvesztőt; valamint a szédülést okozó hajóhintát, amiért 6 krajcárt kellett fizetni menetenként.

²² *Képes Újság* 1866. március 16. 394–395.

²³ *Képes Újság* 1866. március 16. 394.

²⁴ Ezt a változást elemzi a tömegkultúrával összefüggésben: Gyáni 1999: 173–174.

²⁵ *Képes Újság* 1866. március 16. 395.

²⁶ *Képes Újság* 1866. április 1. 426.

²⁷ *Képes Újság* 1866. május 1. 485.

A *Ringelspiel* különösen alapos leírást kap, mintha azt a vidéki olvasók nem ismerték volna:

„Képzelden magának a ki még nem látott, malmot, annak kerekén körös körül oda erősített falovakat és apró kocsikat, vízi szörnyeket stb., és előtte áll a *Ringelspiel*. A lovakra és kocsikra és vízcisodákra felülnek a kik a garast nem sajnálják, a kerék mellé emberek állanak, s hajtják a micsodát roppant sebességgel. A kinek a feje ezt kiállja, az beállhat harangozónak.”

Hasonló részletességgel írja le a szerző a „villanyosság”-ot, amelyet egy gyorsan forgatott üvegkerék generált, „és az olyan ütést érez testén, mintha mennykő csapott volna le rá”. Végül beszámol a sokak által kedvelt Csónakázótóról, és a szigetről, ahol „a fák alatt pedig cukrot esznek az emberek és fagyaltot isznak rá. Kanyargó ösvényeken roppant nép jár kel.”²⁸

„Hol van most Pesten a legszebb mulatság?” teszi fel a kérdést a 11. mulatság bemutatása során a cikk szerzője, s rögtön válaszol is rá: „Felelet: Budán!”²⁹ A pesti polgár tavasszal, vasárnaponként családjával a szabadba indult, többnyire zsúfolt omnibuszon vagy fiákeren. A konkrét példa Zugliget, a kirándulás a hegyekben vagy a pihenés a hűvös árnyékban. A szerző szembeállítja a városi szórakozást a falusival: „Mi pénzen vesszük, és fáradunk érette, betegek is leszünk bele, hanem azért jól mulatunk.”³⁰ A *Pesti mulatságok*-sorozat utolsó, sorszám nélküli beszámolója a városligeti állatkertről ad részletesebb leírást, ám arról, hogy az intézmény milyen szerepet töltött be az adott korban a pestiek életében, nem sok szó esik a cikkben.³¹

E sorozat különlegessége egyrészt az, hogy a pesti mulatságokat nem ismerő vidéki közönségnek is szólt, másrészt pedig, hogy az újságíró tudatosan annak a városi köznépnek a szórakozási szokásait mutatta be, amely társadalmi csoporttal ő maga is azonosult. Feltűnő a Nemzeti Színház és ott játszott népszínművek visszatérő emlegetése: ezen darabok főhősei éppen azokból a rétegekből kerülnek ki, amelyek a színházban csak a karzati helyeket tudják megfizetni. Felvezetőjében a sorozat szerzője párhuzamot vont a pesti iparosok és a falusi emberek között, úgy vélte, hasonló mulatságokban vesznek részt, s ő maga ezekről akart írni. Meglepő, írásában milyen gyakran merül fel ezen mulatságok ára – egy-egy mutatvány 20-30 krajcárba került, vagyis éppen annyiba, mint a Nemzeti Színház kakasülője. A néptömeg emlegetése különösen hangsúlyos a Városligetről szóló leírásban, ahová ünnepnapon vagy vasárnap tömegek tódultak Pest belső területeiről különféle közlekedési eszközökkel. A beszámolókból az is kitűnik, hogy a mutatványosok közül sokan németül beszéltek, német feliratokat használtak,

²⁸ *Képes Újság* 1866. május 1. 486.

²⁹ *Képes Újság* 1866. május 1. 487.

³⁰ *Képes Újság* 1866. május 1. 488.

³¹ *Képes Újság* 1866. augusztus 16. 733–734.

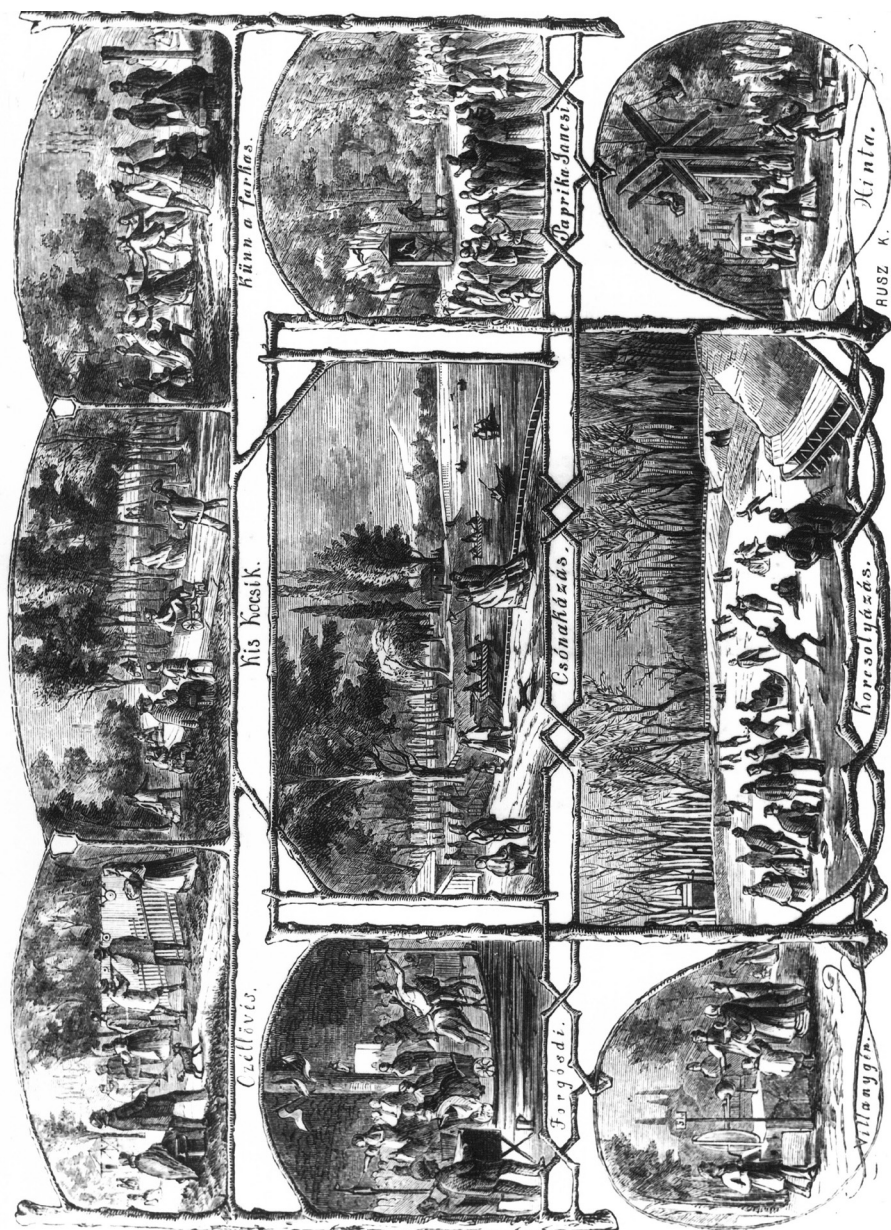
sőt, magukat a produkciókat is német nyelven mutatták be. Ez arra utal, hogy a közönség jelentős része németül is értett, illetve beszélt a nyelvet.

A városegysítést megelőző évek multságainak tartalmi számbavételéhez még egy beszámolót használok fel, amelynek különlegessége, hogy képi (rajz) illusztráció is tartozik hozzá. Liptay Pál leírását az ismert festő, Greguss János illusztrálta *A pesti városerdei multságok* című képpel, mely kilenc különböző szórakozási formát ábrázol. A korábban ismertetett leírásokhoz hasonlóan ez a kép is leltárát adja az egykor a Városligetben zajló népi szórakozási szokásoknak.

Az illusztráció közepén nagyobb és részletgazdag képpel szerepel a csónakázás és a korcsolyázás. A kíséző szöveg a képek leírásából indul ki, így a részletekről többet is megtudhatunk: a csónakázás – a rajzon is felismerhető – „kettős evezőjű szandolinok, s két-, négy- és hatevezős csónakokkal” történt. A csónakok nevei – Árpád, Deák, „Rákóci” – hazafias lelkületre engednek következtetni. Télen ekkoriban már nagy divat volt a korcsolyázás a tavon, ám a külföldi városokhoz képest még viszonylag kevés nő vett részt benne. Ezt követi a mutatványok számbavétele, melyek típusa teljesen megegyezik a korábban ismertetett leírásban szereplőkkel – nem véletlenül, hiszen a források azonos időszakból, 1866–1867-ből származnak.

A leírás két „forgó hintát” említ, a nagyobbik, a vertikálisan forgó, mely a jobb alsó rajzon látható, vonzotta a több embert. A régebbi típusú, hagyományosabb körhinta részletes leírást is kap. Ennek a *forgósdinak* vagy *Ringelspiel*-nek nevezett változatnak az volt az egyik sajátossága, hogy a közepén hangos zenebona szólt, amit kintornás és cintányéros dob szolgáltatott. A körhintán a lovak és kocsik mellett szarvasokra is fel lehetett ülni. Liptay a közönség összetételéről is leírást ad: itt a polgárfiú és a mesterinas, az előbbi „uzsonnapénzét, a másik borraivalóját” költi el éppen. A szerző polgárfiún leginkább iparosok, kereskedők fiait érti. A következő mondatban már a körhinta kocsijának (a rajzon is látható) utasait sorolja fel: szobaleányok, szakácsnék és kicsípelt mesterlegények. Ekkoriban a körhinta még nagyon egyszerű szerkezet volt, de tartalmazta a *Ringelspiel* nevére utaló gyűrűs játék újabb változatát is: kis szekrénykéket kellett pálcával eltalálni, s ha ez sikerült, az ajtók mögül nyulak, török basák vagy bohócok dugták ki fejüket.

A következő multság különösen jellemző volt a korszakra, amikor a Liget később parkosított részén még szabadon le lehetett telepedni és társasjátékot játszani: például labdázni, szembekötösdit és „kinn a bárány, benn a farkas”-t játszani. Utóbbit örökíti meg a rajz is. A következő mutatvány a Paprika Jancsi, egyfajta bábszínház, amely évtizedeken át maradt a vurstli jelképes látványossága. Már ekkor is elsősorban gyermekeknek szólt, figuráit és repertoárját mindenki ismerte. A szórakozások jellegének értelmezéséhez fontos információul szolgál, hogy a „magyarosodás” jeleként már nem csak német, hanem magyar nyelvű előadásokat is tartottak. Egy másik állandó mutatvány a céllövölde volt, melynek népszerűségét jelzi, hogy három is működött belőle a parkban. A kor szellemére utal, hogy vadászjelenetekre kellett célozni: mozgó vadászokra, szarvasokra

1. kép. Liptay Pál – Greguss János: A pesti városerdei mulatságok
 Forrás: Hazánk s a Külföld 1867. január 6. 5.

és vizslákra. A halk légpuskák hangját a hatás kedvéért a háttérből szóló nagy durranásokkal imitálták.

Ebben a leírásban is kiemelten szerepel „Volta és Franklin világraszóló talál-mánya”, a villanygép, amelyet 5 krajcárért lehetett kipróbálni. A legszegényebbek számára is elérhető volt, sőt azzal kecsegtették őket, hogy a gép gyógyítja a csúzt, a fog- és a fejfájást is. Utolsóként említendő a képen is látható, nagyon népszerű, lábbal hajtott „kis kocsi”, amelyekkel egymás ellen is lehetett versenyezni egy körpályán.³²

A két fentebb elemzett leírás alapján – amelyeket számos további forrással is kiegészíthetnénk – jól kirajzolódnak a városegysítést megelőző időszak szórakozási, szabadidő-eltöltési szokásai és főleg azok tartalmi jellemzői. Mindaz, ami a népnek és ebben a korszakban még a városi polgárnak is szórakozást jelentett, ami tükrözte az emberek fantáziáját és érdeklődését: többek között a vízesések, a messzi városok látképei, az egzotikus állatok, a „szédület” élményének keresése, s a puskával való céllövés egy fiktív szarvasvadászat során. A városi szórakozás ket-tős kulturális beágyazottságot mutat: míg a mutatványosok nyelve ekkoriban el-sősorban a német volt, addig a népszínműveket magyar nyelven játszották a szín-házban. A közönség legnagyobb részét a városi kézművesek, inasok, szobalányok alkották, akik ugyanannyiért – 20 krajcárért – válthattak jegyet a Nemzeti Szín-ház kakasülőjére, mint amennyiért a Városliget mutatványait megtekinthették.

Az 1860-as évek végén Pest-Buda népessége csaknem elérte a 280 000 főt, ami akkoriban kiemelkedő méretűnek számított.³³ Így a forrásokban olvasható beszámolók nem túloznak, amikor arról írnak, hogy a fontosabb eseményeken több ezer emberből álló néptömegek vettek részt, hogy a Nemzeti Színházban sorozatosan teltházas előadások mentek, illetve, hogy a Városligetbe tartó omni-buszok tömve voltak utasokkal.

TÖMEGSZÓRAKOZÁS A VURSTLIBAN

Az 1870-es években, bár a beépített városi területek még nem értek el a Városligetig, a park hétvégeként és ünnepnapokon már több ezres tömegeket vonzott. A Városligeti fasor torkolatához közeli területen nagyobb számban jelentek meg bódék, mutatványosok – ez a korabeli térképen is jól azonosítható – egy-egy nép-ünnepély alkalmával pedig akár 10–15 körhintáról is beszámolnak a források.³⁴ Nem véletlenül, hiszen ez volt a park leginkább kiépített, központi része, közel az úgynevezett Rundóhoz, egy 80 méter átmérőjű, kör alakú, parkosított területhez. A szórakozni vágyó emberek ide érkeztek a Király utcán és a Városligeti fasoron keresztül Pest belvárosából.

³² Liptay Pál 1867: A pesti városerdei multságok. *Hazánk s a Külföld* 1867. január 6. 4–6.

³³ Faragó 2008: 20.

³⁴ Liptay Pál 1867: A pesti városerdei multságok. *Hazánk s a Külföld* 1867. január 6. 4.; Perczel 2021.

Az így kialakult helyzet egyre kezelhetetlenebbé vált, mivel a városvezetés ugyanezen a központi területen szándékozott egy elegánsabb, a közép- és felső rétegek igényeit kielégítő parkot kialakítani. Ekkoriban kezdődött el az ezen célok megvalósítását zavaró mutatványosok kiszorítása a területről: a folyamat első, látványos intézkedéseként a mutatványosokat egy tömbben átköltöztették a park északi részén fekvő, ún. Tűzijátéktérre.³⁵ Ezt a város és a rendőrség a megszületett rendelet alapján módszeresen hajtotta végre:

„Most a városligeti verkliseken gyakorolják felhatalmukat. El van ugyanis rendelve, hogy verklis, útszéli muzsikus és énekes ne szaporítsa a városerdő lármáját, hanem takarodjék a tűzijátéktérre, ahol aztán énekelhet és kintornázhat tetszése szerint. Ugyan e szűk helyen van most együtt valamennyi közjáték-sátor és céllövés.”³⁶

E folyamat eredményeként jött létre 1872-től a Városliget első koncentrált szórakozóhelye, amelyet hamarosan már Vurstliként emlegettek. Perczel Olivér legújabb és módszeres, levéltári forrásokra épülő kutatásainak köszönhetően ismerjük a Vurstli topográfáját és a Tűzijátéktér területét bérlő, engedéllyel rendelkező mutatványosokat. Utóbbiak listáját több időmetszetben is sikerült rekonstruálni, és ez alapján a szórakozások tartalmi változásának elemzése is lehetővé vált.³⁷ Az első kimutatás 1872-ből származik, ekkor 8 bérlő volt a helyszínen.³⁸ Ezek a mutatványosok már egész évben a területen tartózkodhattak és típusukat tekintve – körhinták, céllövöldék, Paprika Jancsi-bábszínházak stb. – nem különböztek a korábbi leírásokban szereplőktől.

Egyedi és érdekes mutatványként tűnt fel a Kreincz Károly által üzemeltetett *velocipéd*, ami egy 1872-es újságcikk alapján egy körhinta lehetett, mivel az olvasható róla, hogy az egész Ligetben egy újdonságot láthatnak a május 1-jei ünnepre kilátogatók, a „velocipéd-körjátékot, mely vas vágányban forog s a rajta ülők mozgatják lábaikkal, minélfogva nem is apró gyermekeknek való; e mellett kellemtelen zajt csinál, mit az ember hamar ott hagy, hogy tűrhetőbb zajt kapjon”.³⁹ A *velocipédet*, a kerékpár őseit alig néhány évvel korábban találták fel, és ezt az amolyan vassínen körbe-körbe haladó változatot szintén pedállal kellett hajtani. Más leírások is azt emelték ki, hogy a szerkezet nagyon hangos.⁴⁰

Az 1872-es bérlői kimutatás egybeesett azzal, amikor a Liget népszórakoztató mutatványosainak áthelyezése elkezdődött, ezért az 1877-ből származó, második ismert összeírásból már hitelesebb képet kaphatunk róluk. Ekkor már 18 bérlő került felsorolásra: mutatványosok, boltok, vendéglátóipari feladatot ellátók.⁴¹

³⁵ Bővebben: Granasztói 1995, 1997; Perczel 2023: 60–62.

³⁶ *Fővárosi Lapok* 1872. május 8. 455.

³⁷ Perczel 2021; Perczel 2023: 62–69.

³⁸ Perczel 2023: 62–63. Az eredeti iratok lelőhelye: BFL IV.1303.f Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1850–1873.

³⁹ *Fővárosi Lapok* 1872. május 2. 433.

⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1872. május 8. 455.

⁴¹ Perczel 2023: 63–64.

A mutatóványosok számának növekedésével nem járt együtt a kínálat bővülése: továbbra is kiemelkedően sok volt a *cellövölde* (ideértve a nyíllövést, a labdado-bálót, illetve -hajgálót is) és a *körhinta*. Utóbbi elnevezése ekkor még nem volt egységes, többre lovarda köröndként hivatkoznak, ami feltehetően a lovas kör-hintára utal. A Ligetben több bábszínház is működött, köztük a hagyományos Paprika Jancsi típusú, valamint Hincz József is itt állította fel első német hagyományú bábszínházát. A későbbi jelentős cirkuszüzemeltető, Barokaldi József is feltűnt már mint bérlő; produkcióját ekkor még „akrobata üzlet”-nek nevezte, s a poros talajon kötelekkel kijelölt porondot használt. Boltok is szépszámmal akadtak, köztük székkölcsönzők, szatócsboltok, de akár kávémézés is. A kínálatban különlegesebb játékok is szerepeltek, így például az olyan, ún. mulató játékok, mint a levélíró, a labdaveető és a természettani gépek – ez utóbbiak a „villanyozó” gépekhez lehettek hasonlóak. A Vurstli világának – különösen vasárnaponként – meghatározó eleme lehetett a hangos, féktelen mulatozás és a különféle hangszerek keltette „zaj”:

„Mielőtt pedig a kioszk melletti dombon felhaladnánk, már ízleltetőt kapunk abból a nagy mulatságból, mely ott fenn vár reánk. Itt ugyanis a hangszer minden fajtáját fel-találhatjuk. A nyirettyűn már harminc év óta muzsikáló világtalan hebreus nyaggatja a »Rákóczy-indulót«. Átellenben tőle egy talán még idősebb gitár segítségével egy hang-ját tán húsz év előtt vesztett, tán egykori baritonista erőlködik minden áron megkü-zdeni a »Hazádnak rendületlenül« ébresztő dallamaival. A hárfá egy félvak öreg kezében peng, míg a »verklit« egy erős, izmos terézvárosi fickó ugyancsak meg dolgozza.”⁴²

Szintén a mulatságok iránti nagy igényt jelzi, hogy az egyik bérlő tánchelyet tartott fenn, az idézetben szereplő kioszkról pedig azt írták, hogy nagy „sörcon-sumnak örvend”, és sóskiflit is lehetett ott enni. Az étel- és italfogyasztás lehetősége már ekkor is fontos vonzereje lehetett a Ligetnek. „Bosnyákok” és törökök hűsítőket, fagyaltot és cukorféléket, míg gyerekek peracet árultak. A *Székesfehérvár és Vidéke* újságírója lelkesen számolt be a sok látványosságról, mely jóval többet nyújtott egy vidéki búcsúnál. Cikkében még színházról is említést tesz, ahol a zártszék 5 krajcár, míg 1 krajcárért egész nap lehet álldogálni (ülni valószínűleg csak a kölcsönzött széken). Az előadások témája ismerős a népszínművekből és bohózatokból:

„[...] játékházban a dráma minden faja műveltetik. Pl. nem elég megrendítő tragédia, mikor a suszterlegény egy forintjáért a szegény jákecet agyonüti, nem elég mulatságos vígjáték-e, midőn a menyecske az ablakon eregeti ki szeretőit, míg addig férje neki ajándékkal kedveskedik.”

⁴² N. N. 1878: Ahol a nép mulat. *Székesfehérvár és Vidéke* 1878. szeptember 21. 1.

2. kép. Szendrői Miklós: Egy vasárnap délután a budapesti Városligetben
 Forrás: Ország Világ 1883. május 26. 348.

A cikkből kiderül, hogy a mutatónyosok többsége továbbra is inkább a német nyelvet használja, és a közönségről is olvasható egy sommás megállapítás: „[...] publikumát legnagyobb részt az alsóbb polgár- és katona-osztály szolgáltatja”.⁴³

A következő vizsgált időmetszet: 1880. Ebből az évből már pontos adatokkal rendelkezünk az immár felparcellázott és árverésen megszerezhető területek bérlőiről és a bérlemények jellegéről.⁴⁴ A mutatónyosok és árusok száma, valamint összetétele szinte alig változott (13 mutatónyos és 8 árus), 13 bérlő személye ugyanaz, mint három évvel korább. Az elnevezésekből kiderül, hogy a körrond ekkor már egyértelműen körhintát jelentett, ám a tartalmi megújulására nem lehet következtetni, ahogyan arra sem, hogy Kreincz Károly körhintáján továbbra is fel lehetett-e ülni a *velocipédekre*. Három évvel később, 1883-ban viszont már egy „újdonságról” számolt be egy rövid tudósítás: egy díszes épületről a terület közepén, amelyre az volt kiírva: *Tenger a szárazon*. Ezt az új körhintát egy új bérlő, „az amerikai gyorsfényképező és mozgó diorámák ismert vállalkozója”, Horváth Zsigmond üzemeltette. Újdonsága abban állt, hogy

⁴³ N. N. 1878: Ahol a nép mulat. *Székesfehérvár és Vidéke* 1878. szeptember 21. 1

⁴⁴ Perczel 2023: 65–66.

„[...] a szokásos kocsik, lovak, ülőkék helyett hajók vannak rá alkalmazva (mind-egyik 15 személyre), melyek körforgatás közben hullámzatosan is mozognak s a benne ülőket kellemesen hintázzák a nélkül, hogy legkisebb rossz érzést okoznának. Minden két hajónál egy-egy matróz ruhába öltözött egyén áll szolgálatra készen. A multság maga annyira olcsó, hogy 10 percnyi »hajókázás a szárazon« csupán 5 kr-ba kerül.”⁴⁵

A közönség tolongott az új körhintánál, s ez is azt bizonyítja, hogy vállalkozók felismerték: a városi tömegek igénylik az új tartalmú és izgalmas látványosságokat, s a hagyományos körhinták lovai és hintói helyett szívesebben ülnek hajókba, vágva arra az illúzióra, mintha a tengeren lennének.

Az 1880-as évektől a VI–VII. kerület külterületi része gyors ütemben népesült be, beleértve a Városliget környékét is. A Liget 1900-ban már Budapest sűrűn beépített területéhez tartozott, a főváros szerves részévé vált, a közlekedési eszközök is bekapcsolták a város vérkeringésébe.⁴⁶ 1893-ban Jókai Mór így írt a Városligetről:

„Budapest népéletének a gyűjtő medencéje az év minden szakában. Nem csoda, ez van a városhoz a legközelebb s maholnap benne is lesz. Itt találkoznak, sőt egymással össze is vegyülnek a high life élvezetei a low life multságáival. Egyszer a népliget a színhely, a köznép a szereplő, az elegáns világ a néző, máskor a turf, a corso képezi az arénát, ahol a crême a szereplő s a plebs a néző.”⁴⁷

A nagy változások, amelyek a tömegszórakozást és a Városliget társadalmi használatát is érintették, 1885-ben kezdődtek, összefüggésben azzal, hogy az Országos Kiállításra való készülés során a Városliget rendezésére is sor került. Ekkor osztották fel a területet különböző funkciók szerint, s ekkor alakították ki a közpark északi részén Budapest szórakozó központját, benne az Állatkerttel, a cirkusszal, a Vurstlival, a színházakkal, 1896-tól az Óbudavárával, majd később az Angolparkkal.⁴⁸

A Sugár út és folytatása, a Stefánia út – a híres kocsikorzó színhelye – is 1885-ben nyerte el végleges formáját. A Liget déli – nagyjából a Stefániától dél-nyugatra eső – kétharmada alapvetően különbözött a nagy tömegek által látogatott északi részekről. Itt nem működtek szórakozó- vagy mulatóhelyek, hanem a terület nagy részét a forgalom és a kertművészet szabályai szerint alakították ki: új utakat építettek, tágas pázsitszönyeget hoztak létre, ritka és különleges növényeket ültettek. Különösen szép volt a Rundó környéke az Iparcsarnokig, ápolt virágágyásokkal, gypeszönyeggel, világító szökőkúttal. A városépítés ezen szempontjait nehezen lehetett összeegyeztetni a tömegek igényeivel, mivel azok teret

⁴⁵ N. N. 1883: Husvét a városligetben. *Budapesti Hírlap* 1883. március 27. 5.

⁴⁶ BFL XV.16.e.251/188-1.

⁴⁷ Jókai 1893: 133.

⁴⁸ Bővebben: Granasztói 1995.

kerestek maguknak a pihenéshez és a mulatozáshoz.⁴⁹ A változások a kor emberét is érintették:

„[...] kiállítás idejében azonban elvették a szegény emberek rétjeit. Művelt pázsitok, elegáns virágtelepek foglalták el kergetőző helyeiket és egy kék-sárga karkötős városi őr rozsdás, ósdi gyíklesővel az oldalán vigyáz reá, hogy a vaspántos kerítéseken keresztül a pillangók se szánjanak a pázsitra, melyre lépni tilos s ahonnan virágot tépni azonos a tolvajlással. Akkoriban az újságok hevesen és élesen keltek a százados tölgyek és juharok védelmére, melyeket ki akartak vágni, de hát belenyugodtak: a Városliget szebb lett, mint valaha, sőt büszkeségére is vált az egyre fiatalodó, szépülő fővárosnak. A szegény emberek pedig a szegény emberek alázatos törvénytudásával összeszorultak, lemondtak rétjeikről, lemondtak kergetődző játékaikról. Odszorultak a színek előtti nagy térre, melyről kiveszett a fű is, a kis jégpályával szemben levő kis satnya erdőbe, ahol előre lefoglalják az árnyékos helyeket és az állatkert mögötti térre, ahol szürkére festi a kavargó por a szórványos fák fakadó rügyeit is.”⁵⁰

A Vurstli mutatványosainak újabb áthelyezését a főváros irányította. A művelet fő kiváltó oka az 1885-ös Országos Kiállítás területigénye volt, hiszen a rendezvény központi épülete, az Iparcsarnok is ekkor épült meg. A mutatványosokat nem messze a Tűzijátéktértől, a mai Széchenyi fürdő helyére telepítették át, előre kialakított, felparcellázott területre, ahol két utcában különítették el a nagyobb helyet igénylő mutatványosok és a nagyszámban megjelenő különféle árusok bódéit. Perczel Olivér kutatásainak köszönhetően előkerült a későbbi térképeken „Népliget”-nek vagy „Mutatványos helyek”-nek nevezett területnek egy részletesebb, számozott térképe és a bérlők listája is.⁵¹ Nemcsak a térképeken feltűnő az új terület parcelláinak szabályozott felosztása, hanem már a kor embere is felismerte Budapest, a nagyváros rendteremtő törekvéseit: „Népcsoportok állják körül a bódékat, melyek szép rendben vannak egymás mellé sorakoztatva. Még ezeken is meglátszik, hogy most már Budapesten »rendnek muszáj lenni«.”⁵²

Az új helyen 16 mutatványos-bérlő működött, akiknek közel fele az előző, sőt már az 1878-as összeírásban is szerepelt. Horváth Zsigmond és Károly új, fényképterem- és ködfátyolképmutatvány-bérlőként feltűnik a listában, de a korábban említett hajós körhinta nem szerepel a forrásban. Ugyanakkor bérelt parcellájuk után ők fizették a legmagasabb díjat, még a Barokaldi cirkusznál vagy a nagy körhintásoknál is többet. Szintén új bérlőként tűnik fel Fisch Ferenc, akinek mutatványa leírásában csak annyi szerepel, hogy bűvár. Arról, hogy ez mit takar, egy korabeli tudósításból többet is megtudhatunk:

⁴⁹ Rapaics 1940: 275–276.

⁵⁰ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 150.

⁵¹ Perczel 2023: 5. ábra; BFL XV.16.e.265/6a.

⁵² Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

„Víz alá merülni látják itt az első magyar bűvár-csapatot, mely a Tiszából kimentette a belefűlt huszárokat. »Urrraim! ne mulasszák el az alkalmat. Csak csekély tíz krajcár. Tessenek belépni«. És mikor ezt mind elmondta egy lélegzétvételre, akkor megragad egy istentelen nagy rézcseggőt s olyan siketítő csöngetést visz végbe, hogy az ember füle még másnap is cseng bele. A nép nevet és megy be bűvárt látni.”⁵³

Az új hely nagy újdonsága volt, hogy 13 árus bérlő is működött a területen: egy utcában, egymás mellett sorakoztak cukrászok, kávémérők, szivar- és dohány-, illetve élelmiszerárusok. A vasárnapi szórakozáshoz a vurstlit látogató nép, főként a katonák számára fontos kellék, büszke megjelenésük meghatározó eleme volt a szivar, a *Virgonai cigaro*:

„Agyarába szorított »virgonai« hegyesen mered az ég felé, ritkán ereszt füstöt, mert hát egy virgonai nem olyan bliktri dolog, melyet egy kimenőre el lehet füstölni, annak legalább is »sarzsinak« vagy valamelyik »önkéntes úr,« de nem ám hadnagy úr »pucmajszterének« kell lenni, aki egy vasárnap délután elpöfékel egy egész szál virgonai cigárót. Ebben a virgonaiban összpontosul a baka minden büszkesége; e nélkül nem tudja bajuszát sodorítani, állát [...] büszkén előre húzni; de még kurázsija is ebben rejlik, mert virgonai nélkül még csak nem is tud olyan hamisan a »fehér cseléd« szeme közé kacshintani, mint ahogy az dukál.”⁵⁴

A nyalánkságok, édességek fogyasztása is a vasárnapi ligeti kikapcsolódás fontos része volt. Ezeket a mozgó török árusok mellett az üzlethelyiséggel rendelkező kereskedők szolgáltatták, igaz, rossz minőségben és magas áron:

„A krajcáros hűsítő ital, a két krajcáros uborka és a három krajcáros óriáskifli kiszákmányolja a szegény embereket. És a tűzijáték téren levő korcsmák a legrosszabb bort adják nekik a legpiszkosabb abroszokon, a legállottabb ételeket oly áron, mely aránylag magasabb a legdrágább vendéglő árainál is. A tíz krajcáros jegeskávé nem ér két krajcárt és a három krajcáros jóscédula még annyit sem.”⁵⁵

A többször idézett *Fővárosi Lapok* újságírója, Both Menyhért részletesen, de ironikusan mutatja be a népet, vagyis azoknak az embereknek a tömegét, akik az egyetlen szabadnapjukon, vasárnap előzőnlik a Ligetet:

„Elsők a mesterlegények. Kicsípve nyalkán, félreacsapott kalappal s felviaszpomádézott hajjal, kezökben vékony nádpálcával, kabátjuk gomblyukába tűzött piros virággal (a hogy fiatal uraktól látták) büszkén kopognak végig magas sarkú cipellőjükkel

⁵³ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁴ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁵ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 151.

az aszfalton. A mesterlegényeket követik a bakák. Hármásával, négyesével lépést tartva, akár csak a generális előtt defilíroznának, foglalják el széltében a járdát; nem igen beszélgetnek egymással, mert mindegyik el van foglalva önmagával, ügyelve a büszke katonai magatartásra. Négy óra felé jön a konyha-személyzet női része. A szobalány, szakácsné divatos kalappal, turnűrös, tunikkos szoknyában, a szolgálók keményre vasalt perkál szoknyákban s tarka keszkenőkkel. Egy-egy érdekes tanulmány valamennyi. A szobalányok a nagyságos kisasszonyt utánozzák, a szakácsnék a nagyságos asszonyt. Négy óra után jön a kis polgárság. Minden egyes család külön-külön. Az egész ház népe mozgósítva van. A majster úr és az asszonyság vásárnap ünnepelő ruhában vannak, melynek szokatlansága ugyancsak feszélyezi őket. Itt élvezik a földi jókat a napszámosok, iszogatván a krumpli levét a zöldes üvegű kupicákból. A »na zdrave«, mellyel a koccantgatók egymást üdvözlik, elárulja, hogy tótatyafiak. S ha az ember megkérdi tőlük, hogy: »od kadszte hlapcsi?«, hát egész önérzülettel válaszolják, hogy »od Presova!« És ezzel beértünk a »vurstliba«.⁵⁶

A leírásban Budapest és különösen József-, Teréz- és Erzsébetváros népeiségének társadalmi rétegei, valamint karakteres alakjai jelennek meg. Első generációs bevándorlók és a régi pesti kézművesek, iparosok ugyanúgy megtalálhatóak közöttük, mint a fiatal mesterlegények, szolgálók, vagy a kispolgárok és a katonák.

A mutatványok megváltozása, fejlődése szembeütő volt a kortársak számára is, akik még ismerték az 1870-es évek mutatványait, azok felszereltségét, így az egyik legnagyobb tömegeket megmozgató Barokaldi cirkuszt is:

„Tíz esztendővel ezelőtt nyomorúság tanyája volt, fölszerületlenül, kötéllel körülkerített, ahol egy árva trapéz és egy drótkötél szolgált mutatványeszközzül. Ma már dekorációs színpada van, piros posztós cirkusz köröndje, van három vagy négy lova is, akik a magas iskola minden mesterségére ki vannak tanítva és vannak keményfából készült ülései. Belül húsz és tíz krajczárért a módosabbak ülnek, kívül egymás nyakán keresztül bámulnak azok, akik sajnálják a belépti díjat.”⁵⁷

Néhány évvel később már egyértelműen érzékelhető volt a nagyvárosi kozmopolitizmus. Budapest esetében a kulturális változásokat látványosan mutatta a francia (és angol) kifejezések, megnevezések megjelenése ebben a korábban német nyelv uralta világban:

„Az ócska, korhadt deszkákból összerótt bódék helyett ornamentikás téglapítményekben üti agyon a fababákat vitéz Paprika Jancsi, kiből sajnálatraméltó modernizálással itt már »Bohó Gáspár« lett, mint ezt kicsinosított hajlékának homlokzatán olvasom, melyen ő kelme ott viczorog szobordíszül. »Most már nagy a luxus«, panasolja az öt pernyi gyorsfényképezésben megöszült fotográfus, »mások az igények, mint hajdanában,

⁵⁶ Both Menyhért 1885: Vasárnap délután. A fővárosi nép gyönyörei. *Fővárosi Lapok* 1885. július 19. 1085.

⁵⁷ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 152.

tönkre tesz a konkurencia. Nézze, uram, azt a sok francia és ánglius feliratot, csupa nyugati civilizáció: »Exposition specialité«, »Variété«, »záradéku nagy szellemidézés«, »Panoptikum« vagy »Klythia, tableaux vivants«. A korral haladó gyorsfényképész már nem tudja másképp kifejezni a tudományát, mint »in five minutes«.⁵⁸

A legnagyobb nyelvhasználati változás azonban a „magyarosodás”, a német nyelv háttérbe szorulása/szorítása volt. A német nyelv dominanciája még a kortársak számára is téma volt, amit jól jelez, hogy 1893-ban külön kis írás is született *Német szó a Városligetben* címmel, s ez a nyelvi kérdésen kívül más változásokra is felhívja a figyelmet:

„[...] újabb időben nevezetes művésztelepek ütöttek állandó tanyát. Egész városrészt képez már rendes utcákkal a városliget e negyede, hol egyik sarkon a már felnöttek számára is készült »Variété« színház, a másik sarkon a nevezetes Barrocaldi család czirkusza, majd a Hőköm-színház csalogatja a közönséget eddig még soha nem látott mutatványok élvezetére. Ezek a mutatványos bódék valóban »világvárosias« jellegűek, mert mindenféle nyelveken folynak bennök az előadások, főképp pedig németül.»⁵⁹

Ekkoriban a német nyelv még meghatározó lehetett, és ezt a főváros rendelettel akarta befolyásolni:⁶⁰ „A bizottság tehát elhatározta, hogy a tanácsnak ajánlja, miképp szerződésben kösse ki úgy a Hőköm-, mint a Variété-színházzal és a Barrocaldi-czirkusszal szemben is, hogy az előadásokat (a czirkuszban a bohózatokat) csak magyar nyelven szabad tartaniok.”⁶¹

Nem sokkal később ezek a színházak már magyarul játszottak, ami nagy változásra utal. A belvárosi drága varieték, szórakoztató színházak tartalma, műfaja már a városi tömegeket is érdekelte, ezért az ő kiszolgálásukra a Vurstlihoz kapcsolódva sorra nyitottak a megfizethető szórakozást nyújtó kis színházak, vagy inkább műfajukat tekintve orfeumok, zenés-műsoros mulatók:

„Két esztendő óta színházuk is van; tavaly még Hőköm-színház volt és német volt, az idén már Vaudeville színház és magyar. Ennek is meg van a maga második helyű publikuma, mely lelkesen megtapsolja az egyes számokat. [...] Egészen csinos táncokat lejtenek ott el, van néhány széphangú baritonistája, akik igen csinosan énekelnek magyar népdalokat és azokban a drámai jelenetekben, melyek színre kerülnek, kevés ugyan a drámai érték, de sok a jókedv.”⁶²

A *Hőköm* színházat gyermekszínházként tervezték megnyitni, de végül engedély híján orfeum lett belőle. A német színészeket a közvélemény nyomására

⁵⁸ Séta a Városligetben. *Fővárosi Lapok* 1891. április 20. 795.

⁵⁹ Német szó a Városligetben. *Magyar Hírlap* 1893. március 5. 8.

⁶⁰ Perczel 2023: 84–85.

⁶¹ Német szó a Városligetben. *Magyar Hírlap* 1893. március 5. 25

⁶² Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 152.

elbocsátották és „12-16 éves lányokat alkalmaztak helyettük, a kik most *magyar nyelven* terjesztik az orfeumok sikamlós kupiéit”.⁶³ Utóda, a *Vaudeville* színház kapcsán például egy helyszíni beszámoló azt is hangsúlyozza, hogy „tért hódított a magyar nyelv, csak úgy mint a városligeti színpadon, kiszorítván népdalaival a trágár német orfeumi műzsát”. Az 1890-es években, az „orfeumos fővárosunkban”, főleg a belvárosban a német nyelven játszó-éneklő orfeumok voltak többségben, míg a magyar orfeum különlegességnek számított.⁶⁴ Mindez a ligeti közönség igényét és összetételét is jelezheti.

A belvárosi mulatókat, színházakat utánzó Vurstli és a körülötte működő színházak repertoárjáról, közönségéről a legnagyobb és legmagasabb színvonalat képviselő Műszínpad kapcsán még több információval rendelkezünk. Erről az intézményről többen is leírták, hogy az a közönség, amelyik a belvárosi színházakban legfeljebb a karzatok állóhelyeit tudta megfizetni, itt a legjobb helyeket foglalhatta el: „A negyvenkrajcáros hely igen kitűnő hely a Magyar Műszínpadon. Az ember a proscenium-páholy mellett az első sorban a színpad előtt ül, akárcsak a mágnáskaszinó tagjai a Nemzetiben, vagy a kritikusok a főpróbákon.”⁶⁵ A Műszínpad műsorairól egy engedélyezési irat ad a legjobb betekintést:

„Az előadás tárgyát kizárólag magyar nyelvű bohózatok, vígjátékok, közérkölciségbe nem ütköző s szemérmes nem sértő chansonettek, cuplettek, magán- és kettős jelenetek énekkel, vagy anélkül, parodisticus és humoristicus jelenetek, tánc és karének képezhetik.”⁶⁶

Az eligazodást a Műszínpad változatos és nagyszámú, folyamatosan játszott műsoraiban a színpad melletti, a műsorok címét tartalmazó, sorszámozott lista segítette. A bohózatokat magyar szerzők írták, a *Pesti Hírlap* újságíró-kritikusa által megtekintett darab főszereplői kiasszonyok, tót inas, cselédlány és a neki udvarló férfiak voltak. A beszámoló kiemelte, hogy

„A bohózatíró sokat felhasznált közkeletű szellemességekből”, s ennek egyik példája a következő mondat volt: „[...] leány meg akarja vetni az ágyat, az úr meg akarja ölelni a leányt, mire a leány így szól: Most nem tudom, hogy az ágyat vessem-e meg, vagy a nagyságos urat vessem-e meg.”

A közönség hangosan nyilvánította ki a tetszését, különösen akkor, amikor az inas gyakran pálinkát ivott. A bohózat után a dobból, „réztányérból”, hegedűből, harmóniumból álló zenekar magyar népdalokat játszott. Ezután matróztánc következett, melyet két matróztáncos lány adott elő, majd a bohózatban már szerepet kapó Tóth Katica népdalokat énekelt. Ezután újból bohózat következett,

⁶³ *Pesti Hírlap* 1892 augusztus 3. 10. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁴ *A Hét* 1893. július 2. 14.

⁶⁵ Xavér 1902: A Magyar Műszínpadon. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

⁶⁶ Rédey 1902: 116.

amit a belvárosi színházak színvonalához szokott kritikus nem bírt végignézni: „[...] nép bámult bennünket, amikor kivonultunk. Másokat rendőrökkel kell ki-dobadni, ha a minden percben történhető belépéstől számítva letelik a kifizetett idő; mi pedig ott hagyunk egy egész eredeti bohózatot!”⁶⁷

Ez a megállapítás is jelzi, hogy a színházban folyamatosan mentek a műsorok, és jegyet meghatározott időre lehetett venni. Egy 1902-es műsoralapon 71 műsorszám szerepelt sorszámozva, ezek közül 41 bohózat és népszínmű volt, sok táncos szám, népdal és egy kuplé mellett.⁶⁸ 1902-ből részletes leírással rendelkezünk a *Fisch Varietéről* is, amelyet a Műszínikörrel is összehasonlított egy kortárs tudósító:

„A Műszínikör a hazafiságra és a nimbuszra appellál, a Varieté bizalma nem az ősi erényben van, hanem a plasztikus női formákban, trikóban, a divatos kuplék és csinos bokák bemutatásában, fűszerezve szóló táncokkal és csoportos úgynevezett ballettel. A bohózatok azonban itt sem hiányzanak. Mert az egy felvonásos bohózat már olyan olcsó Budapesten, mint a matt bútor. A legszerényebb viszonyok közt élő család is megengedheti magának, hogy rendeljen egy matt hálószobát és megnézzen egy egyfelvonásos bohózatot.”

A varieté kapcsán még az 1902-es tudósításban is előkerült a nyelvi kérdés, de a német nyelven beszélő tulajdonos-alkalmazott ekkor már gúny tárgya lett:

„Kérdezem: mikor kezdődik az előadás? – Jetzt! – Lehet-e még jegyet venni? – Ja! – Mifélék vannak? – Allerlei. Wünschen Sie für zwanzig Kreuzer? – Nem, kérem, valamivel jobb hely van? – Ja! Auch für dreissig, fünfundzwanzig. Tovább kísérleteztem, a legrefináltabb módon igyekezve húzni a beszélgetést. Megkérdeztem tőle folytatólag is magyarul, hogy a nézőtér szemben van-e a színpaddal (ezt is Szerenisszimuszról tanultuk), mire ő csökönyösen válaszolta németül, hogy igen, sőt – villannyal van világítva. [...] Szóval az asszonyosság mindent ért magyarul, de ha megpukkadunk se válaszol másképen, mint németül.”⁶⁹

A tömegigény változásait jelzi, hogy a szórakozni vágyók újabb generációjában már megcsappant az érdeklődés a hagyományos vásári szórakozások iránt. Amennyire hódított a varieté, a bohózat, az orfeum, olyan mértékben élte válságát a régiesnek számító bábszínház:

„[...] az első magyar bábszínház deszkákkal szögezte be ajtaját, a tarka ügyes marionetták nem táncolnak többé a kis színpadon. Ez a filigrán multság nem rontotta az óriás utcát, még kívülről, ingyen sem igen nézték. És rossz dolga van a szegény Paprika Jancsinak is, ennek a kedves kis babahősnek, aki mindenkit agyon tud ütni, csak

⁶⁷ Xavér 1902: A Magyar Műszínikörben. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

⁶⁸ BTM KM 78.110.2. Magyar Műszínikör műsora 1901.

⁶⁹ Xavér 1902: A Magyar Műszínikörben. *Pesti Hírlap* 1902. július 16. 4.

a halált nem. [...] Nagyon aggódom a sorsáért, mert a gyerekek még az óriás-utcában is már kezdenek húsz évesek lenni.”⁷⁰

1901-ben már *A haldokló bohóc* címmel jelent meg egy beszámoló, amely szerint a mindig újat kereső közönség teljesen elpártolt az egykor kedvelt figurától: „A művészi csődöt a fizikai pusztulás követte. Paprika Jancsi kimúlt. Ott, ahol bohóságait űzte, most egy cápát mutogatnak.”⁷¹

A Városliget, valamint annak tömegszórakoztató funkciókat betöltő északi része a századfordulóra jelentős átalakuláson ment keresztül. Ez a változás egyaránt érintette a terület fizikai átalakítását, a szórakozási lehetőségek tartalmát és a tér társadalmi használatát is. A korabeli közvélemény is érzekelte e változások mélységét, amely a kortársak ironikus vagy éppenséggel torzító, mégis érzékletes leírásaiban tükröződik, ezért is idézek egy hosszabb részletet egy 1899-es *Magyar Hírlap*-cikkből.⁷² A leírás kitér a Városliget ösztársadalmi használatára, amelynek egyik sajátossága az volt, hogy minden rendű és rangú ember megfordult ott.⁷³ Sőt, bizonyos részeit a polgári és felső rétegek használták, akár elkülönülve is a tömegektől. A leírás azért is forrásértékű, mert – miközben a Ligetben szórakozó emberekről ír – konkrét társadalmi csoportokat és foglalkozásokat is megnevez:

„A magukhoz téró gyeptáblákat mezítlábas kertészek kezdik beretválni, beléjük ültetik a klimatikus éghajlatot csúfoló pálmákat. Sűrű ligustrum bokrokon rágódó bogarak után néznek a rövidlátó professzorok felzavarva az antiquarus regényekbe elmerülő sápadt nevelőnőket. A szökőkút sima víztábláját szomjasan nézik a filozopterek, kiket a kovászos lisztgörcsökben gazdag óriáskifli sava hozott tantalusi kínokba. A fasorok ingyen ülésein letelepszene a ligetkörnyéki utcák tisztos korú nénékái, közöttük a külön ülő józsefvárosi háztulajdonosnő, csokoládén hízott kutyájával. A Stefánia-úton álló rendőrposzt csak a keze intésével akar rendőri beavatkozást véghez vinni a tovarohanó radírgumis fiakereken. Világos ruhás úriemberek emeletes bakon ülve örülten sietnek végig a porzó úton a vízvezeteki toronyig, hogy minél hamarabb még örültebben hajthassanak vissza. Rheumásapidíjasok lábai gyökeret vernek e bámulni való látványra s elzárják a kilátást az öt krajcárba becsült ülő közönség előtt. Falombok mögé bujtatott kioszkokban nyári toillettek ülnek, benne úriasszonyok hallgatják a cigány barométer-süllyesztő rémes muzsikáját. Téveteget utakon aranyos babákat járatnak elhízott dadák. Az »istenadta nép« pedig zongoraverklik sorfala között hullámzik a vurstli felé. A »demokrata« korzón hideg eleganciával tolong a foglalkozásnélküliek előkelő tömege s ökölrel kér utat a hadseregnek a Gellérthegyről lealacsonyított »fegyverneme« a vártüzér. Hódító kőrútján feszülő attilában csörgeti a kardot a kurtavasról lekerült huszár s az elhízott gyalogos. Célba lő az ambiciózus iparos s pofozó gépet kezel a szabadnapos pincér. Hintákon leng a kőműves

⁷⁰ Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara. *A Hét* 1893. szeptember 3. 151.

⁷¹ Lucian 1901: A haldokló Bohóc. *Új Idők* 1901. március 24. 279.

⁷² A liget ébredése. *Magyar Hírlap* 1899. április 27. 8.

⁷³ Részletesebben: Granasztói 1995: 941–946; illetve Jókai 1893: 131.

és guzlicár banda hangjai mellett búsul a civilbe öltözött kéményseprő. »Gondosan szellőztetett« színházakból zongorával vegyes fuvola akkordok űzik ki az izzadó habituét, akik választottjuk uzsonnaigényeit mozgó cukrászdák kerekas ládáiból elégitik ki. A Baroccaldi úr porondjából kihozza az esti szellő a nyugdíjra érdemes mellbeteg verkli suttagó indulóját s Edison phonographjai náthás hangon kiabálják a kacér kuplékat.⁷⁴

A Vurstli, mely kezdetben a városi népesség kispolgári rétegeit, illetve a leírásokban leggyakrabban emlegetett csoportokat, a cselédséghez tartozókat és az alacsonyabb beosztású katonákat szórakoztatta, szintén átalakult, s ez tartalmi változásokkal járt.⁷⁵ Immár nagyvárosi jelleget öltött. Kérdés, hogy a fentebb említett forrás, vagyis a mutatványos bérlők összetétele tükrözi-e ezeket a változásokat. Az erre vonatkozó adatokat Perczel Olivér kutatásainak köszönhetően 1906-ra vonatkozóan is ismerjük.⁷⁶ A forrás értékét növeli, hogy az Artézi – vagyis a mai Széchenyi – fürdő gyógyfürdő részlegének építése miatt a főváros egy évvel később a Vurstli áthelyezéséről döntött. Még a Népligetbe való átköltöztetése is felmerült, de végül – modern nagyvároshoz méltó módon – a mutatványosok többsége egységes pavilonokba költözött át. E terület főutcáját mutatványosok utcájának is nevezték, s a ma is álló Schäftner-körhinta mellett indult. Több épülete egészen a Vidám Park felszámolásáig felismerhető volt. Az új terület kialakítása és az átköltözés néhány év alatt lezajlott, 1909-től pedig a mutatványosok többsége már az új helyen működött.

Az 1906-os összeírás viszont még az előző, a századfordulós időszak, a Vurstli fénykorának pontos lenyomata, amit az is bizonyít, hogy a lista 46 bérlőt tartalmaz. A terület, ahol a bérlők száma az eredetileg tervezetthez képes a többszörösére nőtt, rendkívül eklektikussá és túlzásúfolttá vált.⁷⁷ A mutatványosok száma 33, míg a boltot, vendéglátóhelyet fenntartóké 13 volt. Utóbbiak külön utcában működtek, ahol a szatócsboltok, cigaretta- és szivarárusok mellett négy kávéház, egy-egy cukrászda, vendéglő, kávémérés és süteményárus sorakozott. A többféle kávéház nagyjából 130, míg a híres Breslmayer vendéglő 500 m² területet foglalt el. Az, hogy a Vurstliban ennyi kávéház működött, annak a jele, hogy nemcsak a belvárosi varieték, színházak közönsége, hanem a Vurstliba látogatók is igényt tartottak erre a nagyvárosi életformára jellemző szolgáltatásra.

A mutatványosok összetétele az állandóság mellett azért már változásokat is jelez. A körhintákat üzemeltető vállalkozók nem változtak, többségük, Schäftner István és Károly, Kühn Antal, illetve a Kreincz-Klupáty család tagjai a legnagyobb alapterületű parcellákat bérelték, összesen több mint 3000 m²-t. Mutatványaikat

⁷⁴ *Magyar Hírlap* 1899. április 27. 8.

⁷⁵ A háztartási cselédek és a Budapesten állomásozó katonák a népesség meghatározó rétegét jelentették, 1900-ban a háztartási alkalmazottak száma 57 204 fő (1910-ben már több mint 70 ezer), míg a katonáké 16 484 fő volt. Illyefalvi 1932: 57.

⁷⁶ Perczel 2023: 90–93.

⁷⁷ *Fővárosi Közlöny* 1907. március 12. 585.

folyamatosan modernizálták, a körhintákat gépesítették, illetve a jövedelmezőség miatt más mutatókat is működtettek: bábszínházat, ütőgépet, panorámát, céllövöldét. A kor nagy újdonsága az árammal működő, s látványosan kivilágított villamos körhinta volt.⁷⁸ Ezekre a körhintákra

„[...] a fiatalok lóra, hablényra, hintóba, csónakba, oroszlanra, sárkányra s ki tudná felsorolni, hogy még mi mindenre ülhetett, hogy a forgást megkezdhesse s hogy egy kis tengeri betegségre tegyen szert. De látott olyan körhintát is, amely kerékpárokból volt összeállítva. Ezekre a rúdon lógó kerékpárokra éppen úgy föl lehetett ülni, mint a hablényokra s a kerékpárokra éppen úgy körben forogtak, mint akár a hablényok.”⁷⁹

A kerékpár a modern nagyvárosi élet egyik szimbóluma volt, melyről egy kortárs beszámoló a következőket mondja:

„És Budapest, a nagyváró, a villamos találmányok és az á la Amerika élet fővárosa, e feltűnést keltő parvenü a metropolisok között, – alighanem a társaságos élet kifejlődésének hiányában – fölcseperedve is hű maradt az egykori Pest spitzburgeres szokásaihoz. [...] Csak két dolog változtatott életmódján egyet-mást: a lóverseny játék elnépszerűsítése, és másodsor, de főképen: a bicikli. Az a metamorfózis, melyet az utóbbi idézet elő, még nem mondható befejezettnek, de máris látni való, hogy a bicikli hódító inváziója, a diadal teljessége idején, mennyire mássá fogja tenni a város arculatát. A ligetre már most se lehet ráismerni: az ósdi mulatóhelyek környékén ezer meg ezer pneumatic röpköd az est sötétjében, mint megannyi Szent János bogár, s immár látni való, hogy rövid néhány éve a bicikli csábjainak senki, de senki se fog ellentállani.”⁸⁰

A kerékpár kipróbálása, különösen a megvásárlása széles társadalmi rétegek számára elérhetetlen volt, a kispolgári, munkás s főleg a cseléd-katona közönség csak a körhintákra ülhetett fel rá. A kerékpáros körhinták már nagy beruházást igényeltek, mivel gép mozgatta őket, és fémből készültek. A leírásban szereplő kerékpáros körhintáról készült fényképek Magyarországon nem ismertek, más országokban viszont igen, sőt egy francia magánmúzeumban (Pavillons de Bercy-Musée des Arts Forain) egy 1897-ben gyártott kerékpáros körhinta eredeti példánya is fennmaradt. Ennek rövid leírása is megerősíti azt, hogy a 60 km/h sebességgel forgó eszköz akkoriban óriási szenzációnak számított.⁸¹

A (kör)hinták kiemelt helyet kaptak az új Vurstli immár egységes kőépületeiben is. A közönséget csak újdonságokkal lehetett igazán megfogni, s erre a korszak szenzációi, találmányai igen alkalmasnak bizonyultak. A repülőgép feltalálása után például, 1910-ben felépült az Aeroplán körhinta:

⁷⁸ Sopron 1902. augusztus 31. 6.

⁷⁹ Pesti Hírlap 1900. január 4. 9.

⁸⁰ Pont 1898: Utazás Budapest körül. *A Hét* 1898. május 29. 344.

⁸¹ N. N. 2017.

„[...] nemsokára csekély 10 fillérért társas aeroplán-kirándulásokat fogunk rendezhetni, amelyeken az unalomig kiaeroplanozhatjuk magunkat. [...] Az egyes aeroplánok természetesen jóval kisebbek lesznek a valódi repülőgépeknél. Minden egyes, célszerűen sárkányrendszerű gép vászonfelülettel és légcsavarral is fel lesz szerelve; ezek fogják a gépet a levegőbe emelni és előre vinni. A légecsavar forgatása akár mechanikai áttétellel a körhinta forgó tengelye által, akár külön-külön kis elektromotorok által történhetik. [...] De így is újszerű és tanulságos lesz az aeroplan-körhinta, mert kétségtelen, hogy a repülés egy-más sajátságát igen jól fogjuk élvezhetni és tanulmányozhatni a megkötött repülőgépen.”⁸²

A régebbi, körhintas vállalkozók mellett megjelentek új bérlők is, akik komoly anyagi ráfordítással jelentős és motorizált mutatványokat kezdtek üzemeltetni. Ilyen volt a közel 1000 m²-t elfoglaló Barlangvasút, melyet Meinhardt Frigyes német vállalkozó épített a bécsi Práterben működő látványosság mintájára. A Meinhardt család élen járt a városligeti szórakozási szokások megújításában; ők hozták be az új, modern amerikai mintára készült játékokat, ám ezeket már nem a Vurstli közönségének, hanem az Angolparkot látogató közép- és felső rétegeknek szánták.⁸³

Az első Barlangvasútról kevés ismertetés maradt fent. Perczel Olivér kutatásai szerint 1902-ben épült meg egy favázás épületben, a kocsikat gőzmozdony húzta, és azt a hatást keltette, mintha tekergős útvonala egy barlangban és egy bányában vezetne. Az út során életképeket lehetett látni, bányászokkal, manókkal és különleges állatokkal.⁸⁴ Nagy és hosszan elnyúló, hullámzó vonalvezetésű építmény volt a szibériai hullámvasút, egy favázás, kanyar nélküli, több hullámból álló pálya, melyről nagy sebességgel gurultak le a többszemélyes kocsik. A szibériai (hullám)vasút név a mutatvány francia elnevezéséből eredhet (*montagnes russes*). A francia építmény pedig a Szentpétervár környékén kialakított hullámzó, mesterséges hegyi szánkópályákat utánozta. Minden újdonság, különösen egy messziről, főleg Amerikából érkező mutatvány szenzációnak számított, ilyen volt például az 1902-ben, egy szélhámosként emlegetett vállalkozó által épített amerikai drótkötélpálya, melynek „homlokzatán a következő felírás volt látható: *dr. Fischer József amerikai drótvastűje*”.⁸⁵

Az amerikanizálódás a Vurstli vállalkozóit is érintette, hiszen a kézműves, kisiparos mutatványosok már nem voltak képesek felvenni a versenyt az amerikai Luna parkok szórakoztatási nagyvállalkozóihoz hasonló bérlőkkel. A tömegek, különösen a középrétegek fiatal generációjának a modern nagyvárosi újdonságokra éhes szórakozási igényeit már csak az utóbbiak tudták kielégíteni. 1911-től az új típusú kozmopolita, amerikai szórakozás intézménye lett az Angolpark, amelyet a vurstlibeli Barlangvasutat sikeresen és nyereségesen üzemeltető

⁸² *Pesti Hírlap* 1911. július 30. 81.

⁸³ Lásd erről: Perczel 2015.

⁸⁴ Perczel 2023: 82–83.

⁸⁵ *Budapesti Napló* 1903. február 26. 11. Kiemelés az eredetiben.

Meinhardt testvérek alapítottak, és amelynek egyik első nagy attrakciója az Amerikai magasvasút, későbbi nevén a Hullámvasút lett.

Az 1906-os bérlői listán feltűnik egy újdonság is: Fényes Mártonné Anatómiai Múzeuma és Panoptikuma. Kovács Ákos az 1890-es évek elejére teszi a Plasztikon és/vagy Anatómiai Múzeum néven emlegetett nagy alapterületű mutatvány Vurstliba költözését. A panoptikumokat is mutatványos vállalkozók üzemeltették. Fényes Mártonék sokáig az Andrassy út 69-ben működtek, kiköltözésük a Vurstliba a panoptikumszerű látványosságok közönségének változását is jelzik. Ezt megerősíti egy másik, szintén az Andrassy úton működő vállalkozás – a látogatószám csökkenése miatt – rövid idejű működése az Ezredéves kiállítás időszakában.⁸⁶ A Fényes-panoptikumban életnagyságú viaszfigurákat állítottak ki, s az életképek a mitológiai és történelmi események mellett a politika és – az 1910-es évektől – a hétköznapok szenzációs eseményeit (gyilkosságokat, bűnözők, filmsztárok cselekedeteit) jelenítették meg:

„Aztán jönnek a híres gyilkosok élethű ábrázolásban. Ott van Haverda Mária és társa »korhű jelmezben«, Kóbor Rózsi barátjával a bírák előtt, ott van Kiss a cinkotai, majd szóke bajszával a fehérvári úti gyilkos. [...] – Mintha csak élne! – mondja a baka a babájának és megilletődve nézik a Mágna Elza tótos profilját.”⁸⁷

A századfordulón az Anatómiai vagy más néven Bonctani Múzeum „szörnyűségei” továbbra is kedvelt látványosságok lehettek – akárcsak több, mint 50 évvel korábban a *Pesti mulatságok*-sorozatban szereplő *Karapanuse de resanplanse* mutatvány – és a berendezés a középrétegekhez tartozó újságíróban a feszélyezettség és undor érzését keltette.

„Elcsavarogtam a Városligetben és meglátogattam egy »csak felnőtteknek« fölirotú bódét, amely »anatómiai múzeum« elnevezéssel hivalkodik. [...] És végignéztem pontosan az összes viaszfigurákat, amelyek a szekszuális iránt való nagy előszeretettel válogatódtak össze: csupa ivarszerv (legtöbbjét rémes nyavalyák torzítják), szülés, császármetszés, embriók, torzsszülöttek. Néhol egyéb téma képviseli a változatosságot: kettéhasított kardnyelő, a kard a torkában; a trichina fejlődése, a himlő és sarlach tünetei; az iszákosság belszerveket reformáló hatása; bélcsavarodás, operációk [...] Igaz, hogy a »bonctani, élettani, művészeti és tudományos múzeum« (ez a hivatalos kéjgáz-címe) primitív, hogy magyarázatkönyve szédületesen korlátozott, hogy a viaszfigurái ócskák, piszkosak és undorítóak s hogy magam is, pedig némi anatómiai olvasottságom van, nehezen igazodom el köztük, teljesen járatlan ember pedig el nem igazodhatik egyáltalán. – szóval igaz, hogy ez a nemi ingerekre spekuláló »tudományszerűsítés« károsabb, mint hasznos.”⁸⁸

⁸⁶ Kovács 1997: 15–28.

⁸⁷ Zemplényi Klára 1917: Pesti anatómia. *A Hét* 1917. július 1. 412.

⁸⁸ *Népszava* 1913. június 8. 2.

A két leírás már az 1910-es évekből származik, amikor a Fényes-panoptikum – Plasztikon néven – már új helyén, a Vurstli főutcájában, egy látványos portálú épületben működött (emeletén a Bonctani Múzeummal), a szintén a család által üzemeltetett Fortuna mozgóképszínházzal együtt.

A Vurstli 1906-os bérlői listáján négy bábszínház szerepelt, melyekből többet is körhintások üzemeltettek. De működött újból egy Paprika Jancsi megnevezésű bábszínház is, melyet egy kisebb ideiglenes bérleményben, egy céllövöldével együtt üzemeltetett Walter Ignácné. Egyedül Dalmann Károly bérelt nagyobb helyet – a férfi egyénként Hincz Károly gyámapja volt, vagyis elmondhatjuk, hogy már az első Vurstliban is szereplő Hincz bábszínház folyamatosan működött tovább. Később egyébként Hincz Károly lett az, aki – különösen az 1920-as évektől kezdve – új, a nagyvárosi igényekhez alkalmazkodó figurákat (pl. Walt Disney) vezetett be és modern darabokat hozott létre, szakítva a család német marionettszínházias bábjátáshagyományával.⁸⁹

Keveset tudunk az 1900-as évek elején működő bábszínházak műsorairól, arról, hogy a benne szereplő figurák változtak-e, és ha igen, akkor hogyan. Kivételt ez alól a hagyományos, művészi értékkel bíró példák jelentenek.⁹⁰ Ezért is különleges egy 1909-ből származó, részletes beszámoló, amelyik az átköltöztetett mutatványosok kapcsán 30 évre visszamenőleg írja le a tartalmi és „élmény”-beli változásokat:

„Paprika Jancsi es Vitéz László a régi időkben kedves, joviális figurák voltak, a Ludas Matyi es a Hanswurst családjából, a Bogár Imre es Rinaldo Rinaldini romantikájában főleresztve. Ma már szinte félve szólítja az ember őket, a rideg bábokat Paprika Jancsinak. Paprika János úr, esetleg Jean Papricka lett belőlük az utóbbi esztendőök folyamán. Milyen vidám cimborák voltak ők azelőtt! A Szigligeti vígjátékainak komikumát vonultatták fel a színpadon. [...] Ma Nick-Carter-dramákat es Noboddy-kalandokat játszanak végig. Paprika Jancsi mint feketecilinderes, szürkeredingots Nick Carter szerepel, aki alattomos gyilkosokat csíp nyakon es juttat a nyaktiló alá. A siker mégis csak az ő részén van, a tapsok is csak olyan lelkesek, mint a mi gyerekkorunkban. [...] Nekik Paprika Jancsi az első állomásuk a Ligetben, azután jön majd a mozi, utána a kisszínkör, meg a műszínkör es sokuknak a liget valamelyik fája, vagy padja lesz az utolsó stáció ebben a poros nyomorúságban. Mert vannak sokan, akik künn rekednek a Ligetben, némelyik a mozinál akad meg, másik a műszínköri primadonnák olcsó túllszoknyáinál.”⁹¹

A Nick Carter-sorozat Vörös Károly elemzésében is a nagyvárosi es a budapesti kulturális változások egyik kiemelt példája: a történetek, a főszereplők, a helyszínek a nagyvároshoz es a városi élethez kapcsolódnak.

⁸⁹ Hincz család szócikk 1994.

⁹⁰ Belitska-Scholtz 1974.

⁹¹ Renaissance a Városligetben. *Pesti Napló* 1909. április 11. 52.

„Most jelennek meg a jellegzetesen nagyvárosias detektívtörténetek, a kalandregények, sok egzotikummal, ill. bizonyos esetekben giccsel, de már több információval és többoldalúan aktív, intellektuálisabb magatartástípusokkal, mint az előző korszak kezdetlegesebb, durvább ponyvafüzetei. És talán nem is egészen véletlen, hogy a ponyvaregények nagy tömege éppen az 1905–06-os évek feszültsége utáni oldódásban lepi el a várost és rajta keresztül az egész országot. Mert 1907–08-ban jelennek meg 53 füzetben a híres amerikai detektívregény figurának, Nick Carternek kalandjai.”⁹²

A Nick Carter detektívtörténet-sorozat a tömegkultúra amerikanizálódásának tipikus és egyik első példája. „Amerika legnagyobb detektívének” olcsó ponyvafüzetekben olvasható történetei 1907-től hozták lázba Budapest népét. A sorozat óriási népszerűségnek örvendett a tömegek körében, a fiatalok kedvenc olvasmánya volt.⁹³

A leghagyományosabb szórakozási formák képviselőinek, a bábszínházaknak is alkalmazkodniuk kellett a publikumhoz, mely az 1900-as évek elejére már a városi és kortárs témák iránt érdeklődött. Ez a közönség már a nagyvárosban szocializálódott fiatalokból állt. Az 1906-os bérlői listában szerepelnek azok a kisebb színházak, varieték, amelyeket korábban már részletesebben is bemutatunk, és amelyek története jól példázza a nagyvárosi szórakozás, a tömegszórakozás tartalmi változásait. Ilyen volt a Fisch Varieté, Sziklai Kornél kisszínháza és a Műszínkör.

Néhány idézetben már olvashattunk róla, hogy a mutatványosok között és a Vurstliban is megjelent a városi tömegkultúra és a szórakozási formák legnagyobb hatású új jelensége, a mozi. Ezt igazolja az is, hogy a Vurstli ún. ideiglenes területének bérlői listáján négy mozgófényképszínház is szerepel.⁹⁴ Láng Ferenc Póni körhintát, Fisch Ferencné pedig varietét üzemeltetett a mozija mellett. A már említett Fényes Mártonnéhoz kapcsolódik a harmadik mozi – ezt Fényes Gyula bérelte – míg a negyedik tulajdonosának, Reymetter Árpádnak nem volt korábbi kapcsolódása egyik mutatványhoz sem.

A mozi történetének – ideértve a korai időszakát is – gazdag a szakirodalma, a források nyomtatásban is hozzáférhetőek, de kezdeti éveinek története részleteiben még nem ismert.⁹⁵ A nemzetközi szakirodalomban a kezdeti, 1895–1912⁹⁶ közötti időszakban működő mozgóképszínházakat kifejezetten mutatványos moziként emlegetik (*Cinema forain*), mert ekkoriban (vándor) mutatványosok, mint

⁹² Vörös 1978: 716.

⁹³ Hacska 2018.

⁹⁴ Perczel 2023: 91–92.

⁹⁵ A korai mozi történetéhez, társadalmi és kulturális jelentéséhez: Füzi 2022.

⁹⁶ Az 1910-es években jelentek meg a moziszínházak, mozipaloták, amelyek több száz vagy akár ezer ember befogadására is alkalmasak voltak. Ez már egy új korszaka volt a moziba járásnak, illetve a mozik működtetése is teljesen átalakult: a filmeket nem megvették, hanem a kópiákat a gyártóktól bérelték, meghatározott időre.

3. kép. A Fortuna Mozcófényképszínház és a Plasticon a városligeti Vurstliban

Forrás: Tavasz nyitány. Bálint János felvétele. *Élet* 1911. március 19. 319.

különleges mutatványt vetítettek a mozifilmeket.⁹⁷ A kutatások szerint azonban a nagyvárosokban, főleg Budapesten a mozcófényképszínházak leginkább a kávéházakban vagy varietékben működtek.⁹⁸

A rendőrségi engedélyezési iratok és beszámolók alapján pontosan megállapítható, hogy 1903-tól az első mozcófényképszínházakat zömében külterületi vagy VII–VIII. kerületi kávéházak működtették. A Teleki téren azonban két mutatványos mozis is volt, akik sátorban tartották a vetítéseiket. 1903-tól rohamosan növekedett az e célra engedélyt kérő kávéházak száma, 1906-ból 82 ilyenről tudunk. 1904-ben bukkant fel először egy városligeti mutatványos, az 1906-os listában is szereplő Fisch Ferenc mint mozcóképmutatványos, majd 1905-ben Városliget, Játéktér helyszín megnevezéssel Bienenfeld Zsigmondné, Fisch Ferenc, Fényes Gyula és Kühn Antal szerepelt moziüzemeltetőként.⁹⁹ Utóbbi a híres, az 1870-es évek óta körhintát üzemeltető mutatványos vállalkozó volt, aki a céllövölde, ütőgép, bábszínház és panoráma mellett az új, népszerű attrakció üzemeltetésével is megpróbálkozott, de 1906-ban ez a tevékenység már nem szerepelt a neve mellett. Fontos még megemlíteni, hogy a vagyonos polgári-dzsentrí rétegeket megcélzó, amerikai jellegű, külföldi sztárokat felvonultató

⁹⁷ Le Marchand 2018.

⁹⁸ Knezevic 1995; Füzi 2022.

⁹⁹ A fővárosi adatokról bővebben: Budapesti mozcófényképszínházak 2001.

műsorairól híres Ósbudavárában Friedmann Adolf is üzemeltetett mozit, pontosabban annak egy változatát, a *World Bioscopot*.¹⁰⁰

A városligeti mozik műsoráról, működéséről nagyon kevés információval rendelkezünk. Egyedül a Fényes Gyula által üzemeltetett Vénusz mozi hirdetései ismertek 1908-ból. A hirdetés szövege sok részletet elárul a korai mozi használatáról. Bármelyik percben be lehetett menni a másfél órán át tartó mozielőadásra, ami arra utal, hogy sok rövidfilmet vetítettek egymás után. A „Nincs nap újdonság nélkül” szlogen, valamint annak hangoztatása, hogy kétnaponta újdonságok bemutatására kerül sor, azt jelzi, hogy a közönség habzsolta az új történeteket, eseményeket bemutató (néma)filmeket. A 20–40 fillér közötti ár akkoriban olcsónak számított.¹⁰¹

Az 1900-as évek elején kibontakozó budapesti moziőrületről meglepően informatívan és elemző módon számol be a már idézett rendőri jelentés:

„Különbéféle állású és állás nélküli hivatalnokok, kereskedők, iparosok, stb. stb. kis- és nagytőkével bíró, vagy tőke nélküli egyének ily mutatványi helyiségek tervével foglalkoztak és mindenhol, kávéházakban, korcsmákban, utcai és udvari helyiségekben, emeleten és pincében mozgófénykép mutatványokra akartak volna engedélyt. Az üzleti spekulációkat elfogta a kinematográf láza és csoportosan ostromolták a főkapitányságot információkért, dacára annak, hogy a VII. kerületben már 20, a VI. kerületben és 14 és a többi kerületben is már fölös számmal voltak mozgók. A »mozik«, mint ahogy a köznép elkeresztelte a mozgómutatványosokat, nem kímélték sem a belvárost, sem a külvárosokat, a budai kerületeket épp oly kevésbé, mint a legtávolabb fekvő X. kerületet, mintha a »mozi« lett volna a főváros közönségének legfőbb életszükséglete.»¹⁰²

1905-ben a tizennyolc mozi közül öt a Városligetben működött, ám ez a helyzet – a mozik számának gyors növekedésével – drasztikusan megváltozott.¹⁰³ Az emberek, különösen az 1910-es évektől kezdve, már nem a Vurstliba, hanem a lakóhelyükhöz közeli, a főútvonalak mentén létrehozott kávéházakban, varietékben működő mozikba jártak, egészen a nagy mozgóképszínházak megjelenéséig. Példaként említhetjük az 1300 fő befogadóképességű *Omnia* mozgóképszínházat, amelyik 1913-ban magát a legnagyobb, legforgalmasabbnak hirdette, és önmagát a mutatványos mozival szemben határozta meg: „Az OMNIA, a főváros e leglátogatottabb mozgókép-színháza, óriási közkedveltségét azzal érdemelte ki, hogy a mozit kiragadta a mutatványos bódék sorából és valószínű kultúrintézménnyé fejlesztette.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Pesti Hírlap* 1906. augusztus 28. 20.

¹⁰¹ *Népszava* 1908. szeptember 10. 11.

¹⁰² Budapesti mozgóképszínházak 2001. Az engedélyezett mozik száma 1911-re elérte a 122-t!

¹⁰³ Budapesti mozgóképszínházak 2001.

¹⁰⁴ *Az Újság* 1912. december 25. 246.

1908-ban, az új, látványos kőépületekből álló Vurstliban még három mozgóképszínház kapott engedélyt: a Fényes és a Fisch családé, valamint özv. Bienefeld Zsigmondnéé.¹⁰⁵ Ekkor a Fisch család az általa működtetett varieté épületét alakította át mozivá, The Royal Vio elnevezéssel, ami azt jelezheti, hogy a Vurstliban ennyire bíztak a mozgóképszínház sikerében.¹⁰⁶ Mi lehetett az a nagy újdonság, élmény és tartalom, amelytől a mozi ilyen gyorsan széles tömegek fő szórakozása lett? A választ így fogalmazta meg egy kortárs újságcikk:

„A mozgó: ez az, a mi most Budapest népét mozgatja és nemcsak Budapestét, de a világ valamennyi nagy városát. [...] vetítő gép életet rajzol a vászonra, életet, amely csakugyan semmi más, mint mozgás. Hangtalan lárma, távolságtalan rohanás, festett, de kisugárzó izgalom, olyan beszédes némaság, hogy a legegyszerűbb közönség is megértse: ennek a játéknak már az organizmusában van valami megfogó misztérium, igen világos és megfejthető a tanult, vagy hozzáértő embernek, de a csoda varázsával teljes a tömegnek. Bizonyos, hogy ez az új szórakozás tartós lesz, mert nagyon fejleszthető. Van már olyan »mozgó« is külföldön, a mely nem néma. A vetített szereplőknek hangot is ad a fonográf, meg a gramofon.»¹⁰⁷

A mozi hőskorában és a mutatványos mozi fénykorában még némafilmeket játszottak, ezért is volt olyan egyszerű elindítani a mozis vállalkozást. A korai időszakban egy bódé, sátor vagy terem mellett csak egy vetítőgépre volt szükség, valamint néhány tekeres filmre, melyeket addig vetítettek, amíg azok el nem koptak.

A nagy újdonságot az jelentette, hogy a mozgóképek gyorsan láthatóvá tette a világszenzációkat, a távoli vidékeket, világokat, történelmi eseményeket, katasztrófákat: „Láttuk a repülőgépet, nem kellett Párisba mennünk Wrighthoz, nem kellett a Bodeni tóhoz utazni Zeppelinhez, a mozi elhozta a nagy újdonságot, a mozi jóvoltából mi is részesei vagyunk a világszenzációnak, a megismerés gyönyörű izalmának.»¹⁰⁸ Az 1900-as évek közepén megjelentek a hosszabb

„[s]zimentális történetek, borzalmas rémregények, humoros kalandok, káprázatos tündérregék, mind megelevenedve libegnek ki a berregő masinából, és a nép egyszerű gyermeke, aki azelőtt az ujjával böngészte ki a háromkrajcáros füzetekből Argyrus királyfi történetét, most ugyanezt mozgó fényképekről olvassa le.»¹⁰⁹

Mindez a Vurstliban a szegényebb városi tömegek számára is hozzáférhetővé vált:

¹⁰⁵ *Fővárosi Közlöny* 1908. október 27. 1615.

¹⁰⁶ Ligetfalvi–Majkó 2017: 189.

¹⁰⁷ *Vasárnapi Újság* 1906. december 16. 818.

¹⁰⁸ A mozi. *Pesti Napló* 1909. május 16. 7.

¹⁰⁹ Nemo 1905: Fővárosi séták. *Pesti Napló* 1905. április 26. 8.

„Mozgófényképeket mutogattak. Óriási közönség nézte. Ez a közönség majdnem érdekesebb volt, mint a képek. Egy pár tüzerkatona, néhány gyalogos. Néhány fiatal suhanc, egy pár cseléd. Ez a katona, aki nézi a mozgó képeket, érdekes arcú fiú. Tágra nyílt szemmel nézi a csodát és a »tündér-ballet« amelyet lát, úgy hat reá, mint álmainak tündérországa, meglátszik arcán és szemének tekintetén. [...] Francia vidéken vagyunk a Bretagne-ban. Esik a hó. Koldus dideregve, rongyosan tér be a pap szerény hajlékába, ott jól fogadják, puha ágyba fektetik, mindennel jól tartják. A csirkefogó pedig ellopja az arany kelyheket és megugrik. Az aranyművesnél elcsípi, jön érte a rendőr. És íme, a jóságos öreg pap azt hazudja, hogy ő ajándékozta neki a kelyhet – ne bántsák szegényt! És most a bűnös lerogy a pap előtt térdre – megtért. [...] Franciaországban csináltatják az ilyen mozgó-fényképeket a híres Lumière cégnél, mely színészekkel játszatja el ezeket a jeleneteket. Előadatják ezeket a képeket mindenütt, minden vásáron, minden népcsődületen – mindenütt a világon.”¹¹⁰

A mozi tartalma – az aktualitások, a szenzációk, a szentimentális történetek, a mozgóképek – majd a mozisztárok megjelenése már az 1910-es években válságba sodorta nemcsak a színházat, hanem a Vurstli klasszikus, hagyományos mutatványait, a bábszínházakat, a panorámát és a panoptikumot is. Tábori Kornél így foglalta össze tapasztalatait az új, modern, nagyvárosi tömegkultúra karakteres szórakozási formái, valamint a mutatványos-vásári szórakozás között feszülő ellentéttről:

„Ez a konzervativizmus, az egyszerű embereknek és gyerekeknek a ragaszkodása a hagyományokhoz, s kevés új dolog tudott itt akkora fordulatot elérni, mint a mozi. Ez ott van hódító erejével a Ligetben is, és az emberek ott szoronganak a vásznak előtt, a hőségben, amikor kint a napsütötte zöld fák között friss szellők járnak. A mozinak ellenállni a Ligetben sem lehet. Ezt mindenekelőtt a panoráma érezte meg, amely a maga nagyító üvegein át látható képeivel eltűnt, amióta a mozi hódít.”¹¹¹

Ez a beszámoló a legegyszerűbb városi tömegek, elsősorban a házicselédek, a katonák, az inasok-mesterlegények, ritkábban pedig a munkások szórakozási szokásainak átalakulásáról tanúskodik. A mozi használatának és az élmény befogadásának szempontjából a korabeli tapasztalat megkülönbözteti ezt a közönség-réteget a közép- vagy felső rétegektől:

„A Városligetben és a Népligetben is van kinematográf-színház, ahova az úgynevezett alsóbb néposztály jár. Itt, amíg világos van, nevetgélnek, tréfálkoznak, de mikor elsötétül, mindenki néma es áhítatos. Ennek a különbségnek mar kulturális oka van, ez nem tartozik ide. Meg aztán ez a nép meg talán nem egészen pesti.”

¹¹⁰ *Népszava* 1906. július 22. 10.

¹¹¹ Tábori é. n.: 85.

A pesti közönség – sötétben című, célzottan a közönséget elemző leírásban nagyobb terjedelmet kap a „jómódú kabátos publikum” is, amelyet egy nyári mulatóhely éjféle előadásán vett szemügyre az újságíró: „[...] ilyenkor van itt orvos, ügyvéd, tanár, úriasszony, grófi fiú, pincér, katona, kereskedő, kereskedőseged, jó nő, rossz nő – tout Budapest, hogy finoman fejezzem ki magamat.” E közönség mozinézését a féktelen hangoskodás, viccelődés, sokféle hangos megnyilvánulás jellemezte, ami a sötétben ülés élményén kívül a filmek, illetve a tartalmuk által nyújtott élménnyel is összefüggött:

„A mozgó-fényképeket megjegyzésekkel kísérik. Mikor indián rablótámadást mutat a kép, mindenki felordít: – Rendőr! Mikor tengeri hajók csatáznak egymással, felharsan az: – Éljen Togo! Ha a kép unalmas, kiabálnak, hogy »elég volt«. Ha a kép zavaros, azt kiáltják: »ráültél talán a lemezre?«. Ha a kísértőzenének nevezett lehangolt zongora és még a lehangoltabb zongorás valami népszerű dalba kezd, ifjú és vén vele bőgi a prímét és víg legények, akiknek fejét huszonöt usque! ötvenforintos panamakalap ékesíti, úgy fütyülnek, mint a Fliegendében a suszterinasok.”¹¹²

A mozi megjelenése a nagyvárosi szórakozások és a tömegkultúra új korszakát indította el. Az 1910-es évektől pedig – miközben a filmek egyre hosszabbak lettek, s megjelentek a sztárok – a modern városi kultúra és életmód jelképe lett, és naponta tízezreket mozgatott meg. Ez a budapesti tömegkultúra Vörös Károly által definiált átalakulásának utolsó korszaka, amelynek elemzése már egy önálló tanulmány témája lehet. Ennek a korszaknak már egy új budapesti generáció adja a közönségét, amelyeknek életmódja, mentalitása alapvetően különbözik a szüleiétől.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.16.e.251/188-1. Budapest beépítettségének fejlődése. Budapest közigazgatási térképe a beépítettség jelölésével 1872., 1896., 1914. és 1932. évben (melléklet).

XV.16.e.265/6a. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás helyszínrajza.

Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum (BTM KM)

Magyar Műszínikör műsora 1901, ltsz. 78.110.2.

Budapesti mozgóképszínházak, 1903–1923. (A Rendőrségi Évkönyvek alapján.) 2001: *Filmspirál* (7.) 1. 83–97.

Illyefalvi Lajos 1932: *Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt 1912–1931*. Budapest.

¹¹² A pesti közönség – sötétben. *Pesti Napló* 1905. augusztus 9. 7.

Rédey Miklós 1902: *Alaki eljárások a rendőri hatóságok előtt. Iratminták. XIII. Engedélyügyek. Műszínikör engedély.* Budapest.

A Hét, 1893–1917.

Az Újság, 1912.

Budapesti Hírlap, 1883–1903.

Élet, 1911.

Fővárosi Közlöny, 1907–1909.

Fővárosi Lapok, 1869–1891.

Hazánk s a Külföld, 1867.

Képes Újság, 1864–1866.

Magyar Hírlap, 1893–1899.

Népszava, 1906–1913.

Ország Világ, 1883.

Pesti Hírlap, 1892–1911.

Pesti Napló, 1905–1909.

Sopron, 1902.

Székesfehérvár és Vidéke, 1876–1878.

Új Idők, 1901.

Vasárnapi Újság, 1893–1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alpár Ágnes 2001: *A Városliget színházai.* Budapest.

Belitska-Sholtz Hedvig 1974: *Vásári és művészi bábjátás Magyarországon 1945-ig.* Tihany.

Brunner Attila – Perczel Olivér (szerk.) 2021: *A Liget egykor.* Budapest.

Faragó Tamás 2008: Budapest népességfejlődésének vázlatja (1840–1941). In: Faragó Tamás: *A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.* Budapest, 17–36.

Füzi Izabella 2022: *A vurstlitól a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914).* Szeged.

Granasztói Péter 1995: Szórakozási szokások a Városligetben (1872–1940). *Ethnographia* (106.) 2. 937–951.

Granasztói Péter 1997: Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli. *Budapesti Negyed* 16–17. 163–191.

Gyáni Gábor 1999: Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Debrecen, 171–183.

Hacsa 2018: A népdöglesztő detektív. Nick Carter Magyarországon. *Arcanum blog* https://arcanum.blog.hu/2018/09/17/robban_a_detektiv – utolsó letöltés: 2025. július 11.

’Hincz család’ szócikk. In: *Színházi Lexikon.* Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz10/229.html> – utolsó letöltés: 2025. július 11.

- Jókai Mór 1893: A Városliget. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. IX. Magyarország III.* Budapest, 133–141.
- Knezevic, Srdjan 1995: Filmvetítések Budapesten 1896 és 1900 között. *Filmkultúra* (36.) 12. 20–21.
- Kovács Ákos 1997: A magyar panteon. Történelmi panoptikumainkról. *Mozgó Világ* (23.) 10. 3–42.
- Le Marchand, Arnaud 2015: De 1895 à 1912: Le cinéma forain français entre innovation et répression. *Mille huit cent quatre-vingt-quinze* 75. 48–63. <https://doi.org/10.4000/1895.4956>
- Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna 2017: *Városliget lexikon.* Budapest.
- N. N. 2017: Le manège de vélocipèdes du Musée des Arts Forains a 120 ans. *Pavillons de Bercy – Musée des Arts Forain online* <https://arts-forains.com/actualites/120-ans-du-manège-de-velocipedes> – utolsó letöltés: 2025. július 10.
- Perczel Olivér 2015: Az Angol Park története (1911–1945). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 40. 265–300.
- Perczel Olivér 2016: Az Ős-Budavára mulatónegyed története, 1896–1907. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41. 281–316.
- Perczel Olivér 2021: Népliget a Városligetben, avagy a klasszikus vurstli világa 1885–1908. In: Brunner Attila – Perczel Olivér (szerk.): *A Liget egykor.* Budapest, 111–129.
- Preisich Gábor 1964: *Budapest városépítészetének története.* II. Budapest.
- Rapaics Raymund 1940: *Magyar kertek.* Budapest.
- Tábori Kornél é. n.: *Pesti specialitások.* Budapest.
- Vörös Károly 1974: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873–1945). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 20. 97–106.
- Vörös Károly 1978a: A 19. század második fele tömegkultúrájának kutatási kérdései. *Századok* (112.) 1. 125–133.
- Vörös Károly 1978b: A világváros útján 1896–1918. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Budapest, 527–771.